

Anmeldelser

Søren H. Andersen: *Jægerstenalderen*. Sesams Danmarkshistorie. Oldtiden. Bd. 1. 1981. 176 s., ill. Kr. 218,-.

Jægerstenalderen er ubetinget den af oldtidsperioderne, som har størst interesse blandt Danmarks mange aktive amatørarkæologer og oldsags-samlere. Det er derfor overraskende så få populære oversigter, der eksisterer om dette emne. Indtil 1981 kunne man kun henvise til tre værker, når det drejede sig om fyldige og autoritative oversigter over den ældre stenalder. For det første var der Jørgen Troels-Smith's artikelserie i »Nationalmuseets Arbejdsmark« fra 1955, 1957 og 1960. Her gennemgås perioden fra istidens slutning til landbrugets indførelse i tre velkrevne og let tilgængelige artikler. For det andet var der første del af Johannes Brøndsted's digre og nøgterne værk »Danmarks Oldtid« fra 1957, som på grund af sine indgående beskrivelser af fundmaterialet fortsat er uudværligt – især for viderekommende. For det tredje var der Jørgen Jensen's bind af Dansk Socialhistorie fra 1979, hvor oldtiden – herunder jægerstenalderen – ses i lyset af nye metoder og teorier. Til dette selskab følger sig nu første bind i »Sesams Danmarkshistorie« fra 1981. Her er det lykkedes Søren H. Andersen at forene den brede oldsagspræsentation med de nyeste, teoretiske indfaldsvinkler til emnet. Det er gjort i et levende og let tilgængeligt sprog suppleret med et væld af illustrationer – heriblandt en række instruktive og smukke tegninger fra Flemming Bau's hånd.

Første halvdel af bogen består af en kronologisk gennemgang af jægerstenalderens kulturerpoker – fra de ældste spor af istidens mennesker til de første vidnesbyrd om landbrugets indførelse i Danmark. I anden halvdel tages en række tværgående emner op til nærmere omtale. Læst i sammenhæng kan denne disposition virke uheldig på grund af de gentagelser, den bevirker. Bruges bogen som opslagsværk, er der imidlertid tale om en brugervenlig inddeling af stoffet.

Søren H. Andersen's fremlæggelse kendetegnes blandt andet ved sin klare økologiske orientering og sin flittige brug af etnografiske paralleller. Der lægges således hele bogen igennem stor vægt på at se de forskellige tidsafsnits teknologi, ernæring og sociale forhold på baggrund af de bestandigt ændrede naturforhold. Desuden inddrages forholdene hos historisk kendte jægerfolk hyppigt i forsøgene på at tolke alt fra oldsagers anvendelsesmåde til stenaldermenneskenes levevis. Der spores i denne

arbejdsmetode tydelig inspiration fra nyere angelsaksiske værker og fra Jørgen Troels-Smith's arbejder. Som noget nyt i en publikation af denne art gør Søren H. Andersen et konsekvent forsøg på at belyse de forskellige epokers dagligdag og sociale forhold ud fra bopladsernes indretning.

Det mest iøjenfaldende kendetegn ved bogen er dens overdådige illustrering med tegninger og fotografier – ofte i farver. Illustrationerne og de dertil hørende undertekster er godt koordinerede med hovedteksten. De supplerer uden at gentage. Yderst sympatisk er illustratoren Flemming Bau's ærlige epilog til sine rekonstruktions- og anskuelighedstegninger med angivelse af, hvad der er baseret på faktiske iagttagelser, og hvad der er fantasi og gætværk.

Byder illustrationerne på bogens største nydelse, så byder de imidlertid også på de største faglige skævere. Det gælder et par af rekonstruktions- og anskueligheds-figurerne – mest eklatant en serie tegninger af flinthuggeres arbejdsstadier fra den rå flintknold til de færdige flækker. Disse tegninger er teknisk set fremragende, men den konkrete flækfremstillingsproces, der vises, har intet med jægerstenalderen at gøre. Den er derimod typisk for dele af bondestenalderen. Anskueliggørelse er i sandhed en vanskelig kunst – det er svært at skøjte let hen over de forhold, man ikke har så godt styr på. Dette fremgår tydeligt ved sammenligning af tekst og tegninger. Mens tegneserien af flækfremstillingen simpelthen er misvisende, så kan man om den tilhørende del af hovedteksten i det højeste kritisere den for at være for summarisk.

Hvad angår flinthugnings-teknik har forfatteren og illustratoren åbenbart ikke helt været »ajour« med den seneste, og i det store og hele endnu upublicerede forskning. Til gengæld er omtalen af jægerstenalderens træsager og træteknologi helt »up to date«. Her øser Søren H. Andersen af sine egne, helt nye udgravningsresultater. Det er ikke for lidt at sige, at de nye fund af stammebåde, ornamenterede paddelåre, buer, træskeer m.m. har kastet afgørende nyt lys over den senere del af den ældre stenalder i Danmark og omegn.

Bogens stærke side er så afgjort fremlæggelsen af det konkrete fundstof. Når det kommer til forsøgene på en nærmere forklaring af levevis og kulturelle ændringsprocesser, er den (naturligvis) mere diskutabel. Det gælder ikke mindst dens brug af etnografiske paralleller og dens måde at forklare stenalderens største kulturelle omstilling, nemlig overgangen fra jæger- til bondetilværelse.

Det skal absolut ikke anfægtes, at etnografiske

paralleller er rimelige inspirationskilder til fortolkning af jægerstenalderens forhold. Problemerne opstår ved, at Søren H. Andersen alt for ensidigt henter sine etnografiske eksempler fra de simpleste af de historisk kendte jægerfolk – hordesamfundene, der har eksisteret i de klimatiske mest barske dele af verden indtil for få generationer siden. Når der er tale om kulturforholdene i dansk senistid, udgør de eskimoiske hordesamfund givetvis nogle af de bedste etnografiske analogier – blandt andet på grund af de beslægtede naturforhold. Er der tale om slutningen af dansk jægerstenalder med dens helt andre klima- og erhvervsforhold, vil de historisk kendte jægersamfund fra de tempererede egne af Nord-Amerika derimod være mere relevante inspirationskilder. Det gælder ikke mindst de jæger-fisker-stammer, der eksisterede langs store dele af den nordamerikanske vestkyst helt ind i forrige århundrede. Deres sociale og økonomiske forhold var i mangt og meget mere beslægtede med tilstandene hos simple landbrugssamfund end hos hordesamfundene. Dermed bliver det nemmere at forstå, hvorfor den lokale, danske befolkning åbenbart var i stand til på kort tid at omstille sig fra jæger- til bondetilværelse. Som Sesams Danmarks-historie fremlægger forholdene, skulle der have været tale om et så stort socialt og økonomisk spring, at det er svært at forstå, at man overhovedet fandt anledning til og mulighed for at vove det.

Jægerstenalderens afslutning og overgangen til bondestenalderen har inden for de allerseneste år haft særlig stor opmærksomhed blandt arkæologer. Det kan derfor ikke undre, at Sesams Danmarks-historie måske er lidt ude af trit med den seneste forskning netop på dette område. Tager man i betragtning, at bogen har været på markedet i 4 år, er det imidlertid en betydelig bedrift, at den med få undtagelser er i god overensstemmelse med den senere tilkomne special-litteratur. Det skyldes ikke, at der intet nyt er sket inden for udforskningen af den ældre stenalder i den mellemliggende tid. Årsagen er først og fremmest, at forlaget Sesam har valgt en forfatter, som har »fingeren på pulsen«.

Sesams bog om jægerstenalderen er et fornemt eksempel på populærvidenskab. For begyndere er den en fortrinlig introduktion og for viderekomne en værdsat og flittigt benyttet håndbog. Den bør findes på boghylden hos enhver, der interesserer sig for Danmarks ældre stenalder.

Anders Fischer

Poul Otto Nielsen. Bondestenalderen. Sesams Danmarkshistorie. Oldtiden. Bd. 2. 1981. 173 s., ill. Kr. 198,-.

Det er en vanskelig opgave at give en oversigt over Danmarks yngre stenalder indenfor kun halvandet hundrede sider, hvoraf en meget stor del bruges til

illustrationer. Det byder på en lang række problemer om, hvad der skal udvælges, og hvorledes fortællingen af det udvalgte skal struktureres. Det er en opgave der ikke bliver gjort lettere af, at udforskningen af yngre stenalder for øjeblikket er inde i en rivende udvikling, hvor der år for år kommer nye oplysninger, der på afgørende punkter ændrer vore opfattelser. Uanset hvor "up to date" ens viden er, kan man være sikker på, at der vil være afsnit eller oplysninger, der er forældede allerede ved bogens udgivelse eller kort derefter.

Med dette *in mente* må man sige, at Poul Otto Nielsen har skilt sig særdeles godt fra sit bind om bondestenalderen. Kun få steder kan man finde, at teksten indeholder forældede oplysninger eller synspunkter, og her seks år efter udgivelsen er der kun grund til at påpege et enkelt område, hvor udviklingen er løbet fra bogens indhold. Det drejer sig om den grubekeramiske kultur og forholdene i Østdanmark i yngre bondestenalder. De senere års udgravninger på Djursland og diskussionerne om enkeltgravskulturen på øerne har bragt så meget nyt, at jeg er sikker på, at Poul Otto Nielsen selv gerne så dele af disse afsnit i sin bog ændret, hvis det var muligt.

I flere situationer kan man måske mene, at bogen er lidt for forsigtig og traditionel. På trods af at alle nye oplysninger og synspunkter er repræsenteret, eller i det mindste tydeligvis er kendt, får de ikke altid lov til at slå igennem med fuld styrke. Vi bliver heller ikke præsenteret for spændende, oprøvede nykonstruktioner i synteserne. Med rette kan det vel også hævdes, at dette ikke er opgaven for en bog af denne karakter. Nok skal den give en ny forfriskende vurdering af sit stofområde, men den må dog bibeholde en vis konservatisme som værn mod de mange kortlevede idemæssige vildskud, der præger en forskning i hastig udvikling.

Emnevalget i bogen er godt. Der er benyttet en grundopdeling i ældre og yngre bondestenalder. Indenfor ældre bondestenalder behandles de forskellige emner tværgående, medens der indenfor yngre bondestenalder er en todeling i enkeltgravstid og dolktid. Den traditionelle periode for periode gennemgang er således tildels forladt til fordel for en mere sammenfattende oversigtlig form. I betragtning af den meget begrænsede plads kunne yngre bondestenalder sikkert også med fordel have været behandlet samlet med tværgående emner. Derimod ville det have været vanskeligere at behandle ældre og yngre bondestenalder sammen med tværgående emner for hele perioden, således som det til dels er gjort i bindet om jægerstenalderen. Det er dog ikke udelukket, at det kunne have ladet sig gøre, og det ville måske have været et forsøg værd.

De emner, der behandles i bogen er af vidt forskellig art, omfattende alt fra gennemgange af genstandsmaterialet og anlægssporerne over teknologien, bosættelsesforholdene, erhvervsøkonomien og handlen til etniske, sociale og religiøse forhold.

Tilsammen danner emnerne en mosaik, der tegner et fyldigt billede af bondestenalderen, og det er glædeligt, at der lægges størst vægt på de emner, der er med til at skildre stenalderbondens hverdag. Vi får et meget mere dybgående indtryk af 'indianeren bag redskabet', som en amerikansk arkæolog engang har udtrykt det, end vi nogensinde tidligere har fået fra oversigtsværker.

Det billede, der dannes er måske ikke i alle punkter så overskueligt, som det kunne være. Til tider kan det have en lidt kaleidoskopisk karakter, og det kan f.eks. være vanskeligt at følge logikken i sekvensen af de 31 emner, som afsnittet om ældre bondestenalder er bygget op af. En delvis omstrukturering af emnernes rækkefølge ville måske have været på sin plads, uden at det dermed skal hævdes, at man føler sig tabt, når man læser bogen igennem, som den er. Det er slet ikke tilfældet.

Arkæologiske publikationer, det være sig fagbøger eller populære oversigtsværker, er pr. tradition altid rigt udstyret med illustrationer, i form af fotografier og tegninger af forskellige anlæg og monumenter og i form af afbildninger af genstandsmaterialet. Den foreliggende bog har alt dette til rigt mål med bl.a. nogle virkelig gode farvefotografier af genstandsmaterialet. Hvad der imidlertid er nyt for et oversigtsværk af denne art, er en serie illustrationer af tegneren Flemming Bau, der dels viser detaljer i f.eks. keramik-, flint- og træteknologien, og dels rekonstruerer miljøer og arbejdsituationer. Disse illustrationer er meget betydningsfulde for hele bogens fremtoning, og kun i ganske få tilfælde falder de igennem. Dette sidste gælder dog et par store helsides akvareller, der viser henholdsvis arbejde i en svedjerydning og arbejde i en flintmine. De forekommer helt nødvendige, og er uden nær så megen informationsværdi som nogle små tusch-tegninger om de samme emner på de tilstødende sider. Ligeledes må man nok synes, at et billede af en stenalderbonde, der slår en okse for panden, burde have været udeladt.

Samspelet mellem tekst og illustrationer er godt. Det er bemærkelsesværdigt, hvor naturligt illustrationerne falder ind med teksten efterhånden som man kommer frem, og dette sker uden en eneste henvisning i teksten til de enkelte illustrationer. Det tjener både forfatteren til ros for udvalget af et billedmateriale, der passer til teksten, og redaktionen til ros for den måde bogen er blevet sat op på.

På et enkelt punkt, som dog ikke skal lastes forfatteren, synes jeg med rette, at man kan kritisere bogen. Det drejer sig om den samling småafsnit der afslutter efter den egentlige tekst, og som den har tilfælles med de øvrige bind i serien. Der er ganske vist et udmærket register, og også en nødvendig, omend i forhold til sit volumen, ikke særlig indholdsrig tidstavle. Men der er også tre fuldstændig unødvendige afsnit om »berømte fund fra bondestenalderen«, »Hvor gammelt er det« og »tegnerens kommentarer til illustrationerne – viden eller fantasi«. I stedet for disse afsnit burde

man have udbygget litteraturlisten kraftigt, og ikke kun med flere titler, men også med et emneopdelt henvisningssystem, der underbygger bogens afsnit.

Hvis der virkelig skal tales om en mangel eller fejl ved bogen, så må det være her. Enhver god oversigtsbog, hvor populærvidenskabelig den end er tænkt, må som sit fornemmeste mål have, at danne en effektiv indgang til videre studier. På dette punkt lader denne bog os fuldstændig i stikken. I den knap to sider lange litteraturliste findes der dels flere oversigtsværker, hvis karat ligger langt under det niveau bogen selv befinder sig på, og derfor må siges at være ret ligegyldige, og dels en serie bøger med et meget specialiseret indhold, hvis karakter man ikke kan vide noget om, før man selv får fat i bøgerne. Den som ønsker at forfølge et bestemt emne, der har vakt interesse, får det meget svært og kan i hvert fald kun hente ringe støtte i bogen.

Der er vel næppe nogen tvivl om, at serien som helhed primært er tiltænkt, hvad man kan kalde interesserede lægmænd, og for disse er bogen om bondestenalderen givet spændende læsning, og i hvert fald er der tale om kvalitetslæsning. Jeg vil dog mene, at den potentielle læserkreds må være større. Bogen benyttes f.eks. med udbytte af førsteårs studerende i arkæologi, og jeg kan ikke se, hvorfor den ikke også skulle kunne anvendes på gymnasieniveau som emnebog. Kvalitetsniveauet, omend også detaljeringsgraden, ligger himmelhøjt over det, der ellers bliver produceret til dette formål.

Bogen om bondestenalderen kan således varmt anbefales til alle med interesse for forhistorien. Det er den bedste oversigtsbog, der for øjeblikket findes om bondestenalderen, skrevet og illustreret så det er en fornøjelse at læse den, og så meget "up to date" som det overhovedet kan lade sig gøre indenfor dette hastigt udviklende forskningsområde.

Torsten Madsen

Lone Hvass: Jernalderen. Sesam Danmarkshistorie. Oldtiden. 1980. Bd. 1. Landsbyen og samfundet. 130 s. Bd. 2. Bønder, købmænd og krigskarle. 138 s. Pris pr. bd. Kr. 139,00.

»Jernalderen«, to bind af Lone Hvass i Sesams serien om Oldtiden, er en kompetent skrevet, let læst og vel illustreret populærvidenskabelig sammenfatning af arkæologisk viden om 1.300 år af Danmarks forhistorie. Det er helt klart, at arbejdet fylder et stort behov som en moderne håndbog for almenheden, som komplement til tidsskriftet Skalks artikler og notiser med »nyt om gammelt«. Ved en første gennemlæsning noterer fagmanden nok enkelte indvendinger mod nogle oplysninger, og man kan have afvigende opfattelser i enkelte for-

tolkninger af kildematerialet, men stort set fremstår værket som en vellykket popularisering af moderne arkæologi.

Læser man teksten mindre flygtigt – hvis man prøver virkelig at bruge den som en håndbog, så melder der sig dog en del grundlæggende problemer. Da bliver det aktuelt at kigge nærmere på dispositionen af arbejdet og se på det historiesyn, som præger det. Et indledende spørgsmål ved en sådan granskning kunne være: »Hvordan griber man opgaven an, at skrive en folkelig, populærvidenskabelig skildring af jernalderen i Danmark?«

I Johannes Brøndsteds »Danmarks Oldtid«, bind III: Jernalderen« fra 1960 omfatter jernalderens tid fra jernets indførelse i keltisk/føromersk jernalder til og med vikingetiden, og området er, som det ses af det brugte kortmateriale, det nuværende Danmark; men i yngre romertid medtages f.eks. Thorsbjergfundet, og i vikingetiden behandles også Dannevirke og Hedeby samt den skånske by Lund. Af praktiske og videnskabshistoriske grunde er det selvfølgelig nemmest at bruge det nuværende riges grænser, men da disse ikke er i overensstemmelse med de regionale arkæologiske kulturgrupper, er der fra et videnskabeligt synspunkt intet i vejen for i relevante tilfælde at udvide begrebet »dansk jernalder« til at omfatte også områder i det nuværende Schleswig-Holstein og i Sydsverige. Vigtige fund og lokaliteter uden for dagens Danmark skulle så kunne bidrage til et mere afrundet billede af jernalderens kulturforhold, og det relative i begrebet »dansk« forhistorie skulle fremhæves. For at undgå en alt for nationalistisk arkæologisk opfattelse er det vigtigt, at grænserne for jernalderens kulturytringer ikke fremstilles som identiske med nutidige politiske grænser – hvilket sker alt for ofte i dagens Europa – og desværre ikke altid uden en bevidst hensigt. I »Jernalderen« er dette forhold ikke berørt, og det eneste kort over det behandlede område (bind I s. 13) viser det nuværende Danmark, samt af uangiven grund også Sydslesvig men ikke Sydsverige – for forståelsen af jernalderkulturen på Bornholm er det en indlysende mangel, at sydsvenske forhold slet ikke indrages i behandlingen.

Sesams »jernalder« er forkortet, idet vikingetiden er udskilt til behandling af Frank Birkebæk i to separate vikingetidsbind (se H.-J. Madsens anmeldelse nedenfor). Den forkortede jernalder møder vi også i Jørgen Jensens »Oldtidens samfund, Tiden indtil år 800« i »Dansk socialhistorie I« fra 1979, hvor historikeren Niels Lund behandler vikingetiden i bind 2. Vikingetidens særstilling kan selvfølgelig begrundes i periodens karakter af overgangsfase mellem en oldtidshistorie baseret primært på arkæologisk kildemateriale og en middelalderhistorie, hvor skriftlige kilder udgør forskningens basis. Men mon ikke periodens særstilling først og fremmest beror på en dyb fascination hos både læg og lærd af »vikingens« europæiske fremfærd. Vikingetiden er genstand for utallige be-

handlinger i populærlitteraturen og udforskningen af vikingetiden indtager en – i forhold til periodens udstrækning i tid – uforholdsmæssig stor plads også i den arkæologiske faglitteratur. Der er desuden god økonomi i udgivelse af vikingetidsbøger – »Danmarks vikingetid« vil altid finde sit forlag, men hvem tør binde an med »Danmarks germanske jernalder«? Det kan synes ligegyldigt, at vikingetiden er udskilt til selvstændig behandling, men en arkæolog med interesse for samfundsforandring over lang tid må dog fremhæve, at Brøndsteds løsning, at indlemme vikingetiden i en samlet jernalderbeskrivelse, er langt at foretrække. Især gælder dette indenfor det danske område, hvor kildematerialet fra århundrederne umiddelbart før vikingetiden svigter. At udskillelsen af vikingetiden er uheldig ses tydeligt i både Jørgen Jensens og Lone Hvass' bøger. Dynamikken i udviklingen gennem jernalderen fremtræder ikke klart nok i »Dansk socialhistorie«, da Jørgen Jensen ikke kan føre sit slag helt igennem. Niels Lunds behandling af vikingetiden i socialhistoriens bind 2 knytter ikke forbindelse til tematiseringen i bind 1, hvorfor den arkæologiske periodeovergang ca. 800 fremtræder alt for abrupt. I Sesams »Danmarkshistorien« fører opdelingen af jernalderen på to jernalder- og to vikingetidsbind til, at den germanske jernalder, ca. 400–800 e.Kr., så kommer til at stå i skyggen af de kildemæssigt mere alsidige føromerske og romerske perioder (germanertid er ca. 30% af tiden, men har f.eks. kun 15% af billederne i bøgerne). Dette medfører også, at Lone Hvass' jernalder fremstår som en temmelig statisk epoke, til trods for at hun fremhæver, at realiteten var »et væld af forandringer« (bind I: 5). Den videnskabelige behandling af germanertid er endnu for utilstrækkelig til, at man i en populærvidenskabelig publikation kan føre et dynamisk udviklingsforløb igennem dertil og lade det stoppe der – kun hvis vikingetiden tilføjes, er det muligt at se de store samfundsforandringer i jernalderen i et perspektiv dybt nok. Det er således betegnende, at både Jørgen Jensen og Lone Hvass i flere tilfælde er nødt til at snyde lidt med kronologien og medtage vikingetidsfund og -fænomener for at kunne gennemføre visse ræsonnementer. Vikingetiden er det naturlige slutpunkt for en fremstilling af forhistorien og samtidig startpunktet for middelalderen. En bedre løsning, fagligt set, på stoffordelingen i Sesam-serien havde måske derfor været i tre jernalderbind at behandle emner omfattende også vikingetiden, at lade ét bind behandle specifikke vikingetidsforhold som vikingetogter og den atlantiske kolonisation – og til sidst at lade middelalderbindene tage sit udgangspunkt allerede i slutningen af 10. årh.

Traditionelt plejer arkæologiske oversigtsværker at holde sig nøje til det arkæologiske periodesystem, som f.eks. i Brøndsteds »Danmarks Oldtid«. Dette princip har Lone Hvass forladt til fordel for en tematisk gennemgang. De øvrige bind i serien viser, at dette er et redaktionelt ønske, men det lig-

ger også på linie med den moderne arkæologi, hvor man interesserer sig mere for de lange udviklingsforløb inden for afgrænsede emner end for det totale indhold i de mere eller mindre kunstige »tidsæsker«. En tidstavle (bind 1: 118f, bind 2: 126f) viser de arkæologiske hovedperioder, deres kronologiske placering og relationen til europæisk og orientalsk historie. I hovedtrækkene behandles de udvalgte emner i teksten også med henvisning til det relative periodesystem eller til den absolutte kronologi. Da et af de almindeligste (og væsentligste) spørgsmål, arkæologerne møder i sit arbejde, er »Hvor gammelt er det?«, er det dog beklageligt, at tidsangivelserne i bogen er så vanskelige at finde i samspillet mellem rubrikker, tekst og billedtekster. I reglen kan man finde dateringen til det afbildede materiale i brødteksten, men man skal ofte enten være godt inde i stoffet eller have betydelig fantasi og associationsevne for at løse opgaven. Her har sandsynligvis redaktionens modvilje mod, hvad man har opfattet som arkæologisk fagjargon, resulteret i en for dårlig betjening af læserne. En konsekvent angivelse af datering i billedteksterne skulle have mindsket risikoen for fejltagelser og sparet brugerne for megen søgen – det samme gælder for øvrigt hvad angår findested, hvor oplysningerne i billedteksterne er alt for inkonsekvent og dårligt redigerede.

Den væsentligste fordel med den tematiske behandling af materialet er, at den giver overblik og mulighed for tydeligere at se udviklingen. For tidligere generationers arkæologer var dette nok intet problem, da de kildegrupper de hovedsageligt brugte – genstande og gravfund – også udgjorde basis for periodesystemet, hvilket vil sige, at kildemateriale og periode skiftede mere eller mindre synkront. Med nye problemstillinger og ved hjælp af nye udgravningsmetoder har arkæologerne i dag et mere varieret kildemateriale, men samtidig er den vanskelighed opstået, at kulturforandring ikke mere generelt kan ses at ske samtidig med periodesystemets faser. En tematiske disposition af »Jernalderen« er således et heldigt valg, og informationsniveauet i de forskellige afsnit er tilpas – god oversigt og ikke for mange detaljer.

Den mest markante forandring kildemæssigt i forhold til Brøndsteds oversigt er, at kendskabet til jernalderens huse og bebyggelsesformer er øget væsentligt. Det fremgår af, at både Jørgen Jensen og Lone Hvass, efter korte afsnit om natur og klima, tager udgangspunkt i en beskrivelse af det nye bopladsmateriale, medens ældre arkæologers koncentration om beskrivelse af genstande og gravfund nu er svundet ind til næsten intet. Afsnittene om huse og bebyggelse hører til de bedste i »Jernalderen«, og der findes ikke anledning til at komme med andet end en lille bemærkning: der savnes en plantegning af et velbevaret husgulv. Stolpehuller er dog mindre fantasiæggende end brandtomterne fra f.eks. Ginderup og Nørre Fjand. Et farvefoto af en brandtomt fra Hurup

(bind 1: 34) får næppe nogen meget ud af, da en forklarende skitse mangler – det er synd, at redaktionen ikke har set værdien af sådanne, som de for-billedligt bruges i Skalk. Landsbyens forandring med tiden er godt skildret i tekst og billeder, men det er synd, at den udmærkede sammenstilling af landsbyplaner (bind 1: 45) ikke kunne følges helt op til og med vikingetiden.

Som naturligt er, følger kapitlet om landsbyen en gennemgang af kvægavl og agerbrug, som der ikke findes anledning til at kommentere yderligere. Men hvorfor er pottemageri og vævning samlet under samme rubrik, »Det daglige liv«, og ikke i kapitlet »Smede og andre håndværkere« i bind 2? – kvinder er måske ikke håndværkere? – ellers er det spændende læsning, og Flemming Baus illustrationer er fremragende (mærkeligt er blot, at redaktionen ikke ved de relevante tegninger har indføjet en henvisning til »Tegnerens kommentarer«, der nu er lidt gemt væk til sidst i hvert bind).

Var dispositionen af bind 1 i store træk over-skuelig og emnemæssigt sammenhængende, så er det ikke tilfældet i bind 2. Hvorfor er materialet redigeret i så få kapitler som tre i hvert bind? Det er en umulig opgave at bringe det rigt varierede arkæologiske materiale ind under så få rubriker, især håbløst bliver det, hvis man som Lone Hvass også vil skrive lidt social og økonomisk historie. Kapitel 1 »Smede og andre håndværkere« er godt nok, men her burde også pottemageren og væversken fra foregående bind være indplaceret, og også smykkesmeden havde været bedre stillet her end i det rodede kapitel 2, »Vareudveksling, krig og kunsthåndværk«, som har et meget forskelligartet indhold. Læseren havde været bedre hjulpet, hvis afsnittet om vogn og skib samledes under et med »Trafik og veje«, om handel og udveksling samt byttemidler var behandlet i et særligt afsnit, om de militære forhold var blevet behandlet for sig, og om guldsmeden var flyttet til de andre håndværk. Dyreornamentikken til sidst ville passe bedst i sit eget afsnit om »Kunst og religion«, hvori også afsnittene om guldbrakteater og relevante dele af kapitel 3 kunne få rimelig sammenhæng med hinanden som »åndelig kultur«.

Behandlingen af vareudveksling er baseret først og fremmest på nyere sjællandsk forskning, som den giver et godt resumé af, men i forhold til andre dele af bøgerne er det måske alt for omfangsrigt. I diskussionen om handel er indlemmet en beskrivelse af det øvrige Europa, hvori udgangspunktet er oprindelsesstedet for de i Danmark fundne »importgenstande«. (Med en for dansk arkæologi karakteristisk undervurdering af de østlige forbindelser er kontakterne til Karpaterbækkenet og Sortehavsområdet end ikke antydnet, bind 2: 39). Man kunne have ønsket, at afsnittet mere havde drejet sig om kulturforbindelser i bredeste forstand end om en »handel«, hvis betydning og omfang før vikingetiden nok kan diskuteres – atter mangler vikingetiden til at give fremstillingen perspektiv.

Med et bredere sigte kunne afsnittet være blevet mere væsentligt og ligefremt central for hele fremstillingen. Hvis udviklingen i dansk jernalder ses som sammenhængende med forholdene i det øvrige Europa, inklusive Norden, havde det været muligt at se »importgenstandene« som arkæologiske indikatorer på forekomsten af kulturkontakter af afgjort mere betydningsfuld art end blot som indførelse af drikkekar og anden luksus.

Påvirkningen på de germanske samfund i Nord-europa fra den keltiske kultur var betydelig og endnu mere markant blev den sydlige kulturstrøm i romersk jernalder. Lone Hvass skriver: »Historien om det romerske riges højkultur og den germanske bondekultur er nogle af de væsentlige erfaringer, arkæologerne graver frem blandt stolpehuller og lerkarskår« (bind 2: 117). Sandt nok, men perspektivet er ikke gennemført. Senere i folkevandringstiden havde germanske stammer og andre folk som hunnerne stor indflydelse på nordisk kultur, og man skal nok derfor sætte spørgsmålstegn ved bemærkningen om, at folkevandringerne »øjensynlig lod Norden urørt« (bind 2: 45). Hvad folkevandringstidens kampe om magten i Europa har betydet for udviklingen af nordisk livsstil, som vi kender den fra vikingetiden og de islandske sagaer, kan vi næppe nogensinde få fuld klarhed over, men at den var stor er givet. Det arkæologiske materiale viser også, at Norden og især Sydsandinavien havde del i folkevandringstidens begivenheder, da det Europa opstod, som formede Danmarks skæbne i de kommende århundreder. Betydningen af det stærke frankerrige i sydvest og af de mere fremmede slaviske kulturer i syd og sydøst berøres heller ikke, da fremstillingen fokuserer på indførelse af genstande, »import«, ikke på disses rolle i historisk forskning som tegn på kulturkontakt og påvirkning. De danske jernalderkulturers nære sammenhæng med lignende i det nordlige kontinent og i Skandinavien berøres nærmest ikke, og de etniske problemer behandles kun i forbitarten i forbindelse med en omtale af runeindskrifternes sprog (bind 2: 114). Det skal indrømmes, at der er svære problemer forbundet med at slutte fra arkæologisk »kultur« til etniske begreber – og omvendt – men samtidig er en diskussion af disse ting meget væsentlig for en egentlig forståelse af jernalderen i Nordeuropa. Hvis arkæologerne ikke giver deres bud på en fortolkning, åbnes området for demagogisk dilettantisme. At nordiske arkæologer stadig skyr dette problemkompleks, hænger utvivlsomt sammen med mangler i deres uddannelse. Nordiske arkæologer har som regel et alt for ringe kendskab til europæisk historie og til de skriftlige kilder. Det fremgår, her i »Jernalderen«, som i så mange andre nordiske bøger af, at det kun er de ældste kilder, der nævnes (klassikerne Cæsar, Tacitus og Plinius), mens kilder fra germanertid stort set glimrer ved deres fravær (Bede nævnes, mens Gregor af Tours, Jordanes og Prokopios mangler). Danmark er en del af Europa, og kun i forbindelse

med europæisk historie kan dansk jernalder sættes ind i en større sammenhæng, hvori den bliver egentlig interessant – også for danske læsere.

Det er udmærket, at krigere og armeer behandles i særlige afsnit, da meget tyder på, at jernalderbefolkningen ikke kun levede et stille og roligt landsbyliv, men også var »et folk i våben«.

Teksten i afsnittet »Dyreornamentik« dækker ikke rubriken og billedmaterialet slet ikke. Den arkæologiske stillforskning er urimeligt nedprioriteret af mange yngre forskere, desværre, da dyreornamentikken rummer en af få og derfor uvurderlige muligheder for lidt indsigt i jernaldermenneskets forestillingsverden. Med et godt billedmateriale og ved hjælp af analysetegninger af Flemming Bau kunne en reel behandling af den yngre jernalders kunst utvivlsomt have givet læserne nogle gode oplevelser.

Også den lille plads, som er afsat til beskrivelsen af gravskikken, er et udslag af senere tiders omvurdering af ældre forskning. Man interesserer sig ikke rigtig mere for studiet af grave og gravskikke, til trods for at materialet rummer gode muligheder for sociale og økonomiske undersøgelser, foruden selvfølgelig for studier af jernalderens tro på et liv efter dette. At afsnittet kun er illustreret med et par rekonstruktionstegninger, er at undervurdere læsernes interesse for gode udgravningsbilleder. Paradoksalt er, at det er gravpladsanalyser, som ligger til grund for mange af Lone Hvass' interessante oplysninger om jernalderens sociale forhold – også derfor havde en fyldigere behandling af dette rige og væsentlige kildemateriale været rimelig.

Bind 2 afsluttes med nogle korte afsnit om sociale forhold, men det er beklageligt, at emnet ikke er behandlet samlet under egen rubrik. Interessante passager om samfundenes organisation og struktur findes nu gemt flere steder i de to bind (bind 1: 46f, bind 2: 31, 44, 65f, 114), og denne spredning af oplysningerne giver ikke læseren mulighed for at få et samlet billede af den sociale udvikling gennem jernalderen.

Teksten er som helhed velformuleret og let læst. Den undgår i denne sammenhæng heldigvis arkæologisk fagterminologi og diskussion af arkæologiens metodiske og teoretiske problemer, som måske kan kede andre end fagfolk. Den giver en ligefrem fremstilling af »Hvordan det egentlig var«. Det kan altid diskuteres, hvor rigtigt det er i populærvidenskab ikke at indføre reservationer for forskernes usikkerhed og at udelade alternative fortolkninger. Men her har man altså valgt at fremstille en Danmarkshistorie, som man mener, vi kender den i dag, uden egentlig at diskutere hvorfor vi tror på det, vi påstår at vide. De bedste afsnit, som kan give læseren en fornemmelse af usikkerheden i arkæologiske slutninger, er derfor tegneren Flemming Baus korte kommentarer til illustrationerne. Helt godt havde det derfor nok været også at have »Forfatterens kommentarer til tek-

sten«, altså et appendiks med kilde- og metodekritiske bemærkninger til den flydende brødtekst. Plads til en sådan kommentar findes, da man af uforståelige grunde har trykt afsnittene »Berømte fund ..., Tidstavle, Hvor gammelt er det? Citater« og »Bøger om jernalderen« i identisk udførmning i de to bind. Her havde 15 sider kunnet bruges på en for læserne bedre måde!

Afsnittet »Berømte fund fra jernalderen« er ellers udmærket, da det aflaster brødteksten for dataophobninger. Her findes også henvisninger til de sider, hvor fundlokaliteten behandles. Blot er det beklageligt, at henvisningerne er mangelfulde, f.eks. findes ikke henvisninger til »Tegnerens kommentarer«. Hvert bind afsluttes med et emne- og stednavneregister, hvilket også er en god hjælp for læseren, men det er forkert, at man ikke henviser generelt til »Berømte fund«, hvoraf de fleste ikke findes i registeret, og mange stednavne i tekst og billedtekster mangler i registeret, hvis udførmning bærer præg af hastværk. Den redaktionelle tilrettelæggelse af samspillet mellem brødtekst, billedtekster og registre er ikke på niveau med indhold og illustrationer, hvilket mindsker bøgernes anvendelighed for læserne, og det er en skam.

Ellers er sammenhængen i det tiltalende lay-out mellem brødtekst og billeder så god, at man i reglen ikke bemærker, at figurerne ikke er nummererede, og at teksten er uden figurhenvisninger. Den store forskel i forhold til Brøndsteds billedudvalg er, at så mange rekonstruktionstegninger er brugt. Det gør at fremstillingen lever op til vor tids ideal om »levendegørelse«. Forklaringsværdien i disse billeder er stor, men prisen er her, at der er alt for få udgravningsbilleder, som dokumenterer arkæologens påstande – særsomt påfaldende i afsnittet om gravskikke. Redaktionens ønske om populær og forklarende illustration er dog begrænset til rekonstruktionstegninger; man har øjensynlig ikke ønsket at tage andre hjælpemidler i brug, f.eks. findes alt for få kort, kun et (!) kort over Danmark (bind 1: 13) og ingen egentlige spredningskort over arkæologiske fænomener. De politiske og handelsmæssige Europakort (bind 2: 32, 39, 46f) havde utvivlsomt kunnet rumme mere væsentlig information om sammenhængen mellem Danmark, Norden og Kontinentet-De Britiske Øer. En eneste gafisk-statistisk figur er brugt (bind 2: 103), men diagrammer og tabeller kunne have fundet god anvendelse også i andre sammenhænge.

Afsluttende skal nogle bemærkninger gøres til det historiesyn, som præger fremstillingen i »Jernalderen«, og som er vidt udbredt i museernes formidling af jernalderen. »I Jernalderen opstod Landsbyen i den form, som vi kender den igennem hele den historiske tid op til vort århundrede« (bind 1: 5). »Mange af jernalderens skikke blev ligesom landsbyfællesskabet videreført helt frem til forrige århundrede. Mens bronzealderen var en fjern og for os meget fremmedartet kultur, blev

jernalderen roden til den danske bondekultur i historisk tid« (bind 2: 5).

Jernalderen er taknemmelig at formidle, fordi det er så let at give publikum »genkendelsens glæde«. Jernredskaberne ligner, hvad man kan finde fra oldefars og bedstefars tid, landsbyer og landbrugsøkonomi minder os om 1800-årenes gennem vidt kendte malerier spredte forestillinger om landbefolkningens tilværelse. Dette er nemmere at tale om end at fremhæve alt det uforståelige og uhyggelige i jernalderens kulturer, som heller ikke kun var en og samme. Der er større interesse hos både publikum og formidlere i at knytte bånd mellem vor tid og jernalderens »dansker« end at pege på, at afstanden mellem vor tid og oldtiden er meget stor, så stor at man egentlig lige så godt kunne tale om jernalderbefolkningen i Danmark som en fremmed kultur. I en tid hvor spændingen mellem etnisk, socialt, økonomisk og politisk forskellige samfund atter øges, også inden for Danmarks grænser, er det farligt, hvis arkæologerne bevidst eller ubevidst bidrager til at foregøgle danskerne af i dag, at de er de samme som »danskerne« for 2.000 år siden.

Mange materielle og kulturelle fænomener i dagens Danmark har sandt nok sin rod i jernalderen, men dette forhold må ikke skjule, at vort samfund har ændret sig meget og gennemløbet mange historiske faser, før det nåede hertil. Gennem hele jernalderen blev »dansk« kultur formet under påvirkning af kulturstrømninger fra snart sagt hele Europa – dette vigtige aspekt synes ikke nok markeret i »Jernalderen«, og det fremstår som den alvorligste indvending mod værket.

Umiddelbart fremstår Lone Hvass' »Jernalderen« som en god introduktion til et spændende afsnit af dansk historie. Man imponeres over, at en enkelt person har kunnet samle alt dette stof uden at tabe oversigten, men tværtimod har formået at fremlægge det klart og tydeligt. Men samtidig må man beklage, at redaktionen og forfattergruppen tilsyneladende ikke har haft fælles mulighed eller vilje til at diskutere målsætning og historiesyn grundigere – det vil sige de muligheder, som ligger i at betragte det danske stof i et videre perspektiv.

Ulf Näsman

Frank Birkebæk. *Vikingetiden*. Sesams Danmarkshistorie. Oldtiden bd. 1, Rejselystne bønder og bd. 2, ... og gjorde Danerne kristne. Bd. 1. 1982. 107 s., ill., Kr. 198,-. Bd. 2. 1983. 132 s., ill. Kr. 198,-.

Frank Birkebæk dækker vikingetiden med to bind, i alt 240 sider, og det er nogle overordentligt vel-skrevne sider. Sproget bærer fortællingen uden besvær, og på den måde kommer vi rundt i alle områder indenfor udforskningen af denne spændende periode af Danmarkshistorien.

Bind 1 hedder »Rejslystne bønder«, og heri gives der en indføring i det forskelligartede kildemateriale, der står til rådighed for vikingetidens vedkommende. Periodens klima og landskabsformer bliver skitseret, inden vi befatter os med de mere menneskeskabte sider af tilværelsen: bebyggelsen, landbruget og landsbyerne, huse og gårde, mad og drikke, klædedragt m.m. Til sidst kommer en behandling af den hedenske religion og af det klassede samfund, så godt som nu den slags forhold lader sig beskrive ud fra kildematerialet.

Bind 2 bærer titlen »... og gjorde Danerne kristne«, hvorved det antydes, at det i denne del af værket hovedsagelig drejer sig om de nye »institutioner«, kristendommen, kongemagten og bydanelsen. Som introduktion hertil gives der en grundig indføring i vikingetogternes og kolonisationernes omfang, ligesom også periodens handelsliv og håndværk bliver beskrevet.

Som historiker formår Frank Birkebæk at udnytte de skriftlige kilder i rigt mål, og han lader også perioden selv komme til orde i form af citater, hvis kildeværdi ofte bliver nærmere vurderet. Men dette betyder på ingen måde, at det arkæologiske materiale er stedmoderligt behandlet i fremlæggelsen. Som museumsmand har forfatteren til fulde forstået, hvorledes de arkæologiske fund ikke blot kan bruges til at danne den scenemæssige ramme omkring historiens spil, men at de i høj grad også har deres egne vigtige udsagn at bidrage med til forståelsen af historieførløbet. Indenfor de senere år er der ved hjælp af en omfattende udgravningsvirksomhed f.eks. vundet afgørende ny viden om landsbyernes udformning og byernes opståen i vikingetiden, ligesom også rigsdannelsen og kongemagten er søgt belyst med udgangspunkt i nyere fund og undersøgelser.

Alt dette har Birkebæk med; men det siger sig selv, at detaljerne ofte må udelades, ligesom literaturangivelser jo slet ikke benyttes i dette værk. Man har tydeligvis sat det som et krav til forfatteren, at der skulle stiles mod et bredt publikum uden specielle forudsætninger, og det tjener ham til stor ære, at dette mål er nået uden tilsidesættelse af den faglige lødighed. Fremlæggelsen er fuldt dækkende, og hvor det indenfor visse emner er skønnet nødvendigt kun at referere en enkelt tolkningsmodel ud af flere, så er dette udtrykkeligt nævnt.

Litteraturlisten bag i bøgerne er rimeligt nok forholdsvis kort, og der er heri lagt vægt på danske bøger og artikler med en vis bredde i emnet. Hvad der skal med i en sådan vejledende liste må naturligvis altid bero på et skøn; men personligt savner jeg dog Jørgen Skaarups vigtige værk om Stengade-gravpladsen, der i øvrigt omtales flere gange i teksten, og jeg synes også, at en af de nyere Dannevirkepublikationer, f.eks. Hellmuth Andersens populære bog kaldet Jyllands Vold, ville have interesse for læserkredsen. Måske er det gået lidt stærkt med den litteraturliste, for den rummer

også adskillige trykfejl, bl.a. figurerer Olaf Olsen som Olson og Klavs Randsborg som Randsberg, ligesom den svenske tekstilekspert Inga Hägg af uransagelige grunde optræder som J. Hågstad, hvilket hun faktisk aldrig har heddet. Til gengæld skal værket roses for, at der i begge bind er et udmærket sagsregister.

Til værket succes hører også, at illustrationerne er så glimrende. Talrige farvebilleder fra forskellige fundsteder og monumenter veksler med Flemming Baus omhyggelige og ofte stemningsfulde tegninger af genstande, arbejdsprocesser og scenerier fra perioden. Man mærker, at han her virker med den sikkerhed, der kommer af at have arbejdet med beslægtede opgaver gennem en lang årrække; og gennem hans personlige kommentarer (bag i bogen) til mange af billederne, lader han ane, hvor grundigt dokumentationsmaterialet er blevet udvalgt og studeret, inden disse tegninger og akvareller fremstod. Med deres ofte fyldige billedtekster giver disse tegninger deres eget selvstændige bidrag til den omfattende informationsmængde, værket rummer. Til trods for denne informationsmængde er der ikke tale om nogen lærebog for universitetsstuderende. De vil ganske vist også kunne læse den med udbytte, og gør det; men det tunge noteapparat er bevidst udeladt, og Birkebæk har tydeligvis arbejdet på, at hans sprog skulle glide let og uden brug af indforståede specialudtryk. På den måde ville værket kunne bringe den indvundne viden fra fagkredsen ud til en bred læserskare. Og det er lykkedes.

H. J. Madsen

Lokale småtryk. Fortegnelse over småtryk vedrørende danske lokaliteter uden for København. Registreret i Småtryksafdelingen i Det Kongelige Biblioteks Danske afdeling. 2. samling. Ved Therese Høeg Jacobsen og Eva Rasmussen. Dansk Lokalbibliografi. 1986. 376 s. Kr. 305,-.

Det kongelige Biblioteks Småtryksafdeling har fortrinsvis været kendt og benyttet af folk, der har haft lejlighed til at komme på afdelingen. Det har sine naturlige grunde. Småtryk er ikke systematisk medtaget i nationalbibliografier, de har været vanskelige at opspore, og materialets karakter har virket stærkt begrænsende på almindeligt udlån. For at overvinde nogle af disse vanskeligheder tog Dansk Lokalbibliografi i begyndelsen af 1980'erne initiativ til udarbejdelse af registraturer over noget af dette store materiale. Første samling udkom i 1983 og i 1986 foreligger anden samling. Første samling medtog emner som: Arbejdsgivere, borgerforeninger, brugsforeninger, faglige foreninger, forsorg, kommunalvæsen, kvinder, politi og politik. Anden samling emner som: Bøgvæsen, byg-

ningsvæsen, fiskeri, handel, industri, presse og skolevæsen m.v.

Samlingerne omfatter småtryk vedrørende lokaliteter uden for København og Frederiksberg. De medtagne småtryk knytter sig især til periodica (tidsskrifter, årsberetninger, regnskaber) og jubilæumsskrifter. Medens kataloger, brochurer o.l. kun er medtaget, hvis de skønnes at have særlig interesse. Følgende kategorier er helt udeladt: Love, vedtægter, regler, reglementer, prislister, håndbøger, brugsanvisninger, medlemsfortegnelser, programmer og sange.

Den tidsmæssige afgrænsning går fra oprettelsen af småtryksafdelingen i 1902 til 1980'erne. Dog er der enkelte tryk fra før 1902. Det drejer sig om småtryk, der er indleveret som gaver, eller som er blevet flyttet fra den almindelige samling.

Bibliografien er topografisk opstillet efter amtskommuner og derefter under primærkommuner. Indenfor hver primærkommune er opstillingen systematisk efter decimalklassedelingen (DK 5) dog modificeret som angivet i: Dansk Lokalbibliografi. En vejledning til brug ved udarbejdelsen af lokalbibliografier. 3. rev. udg. 1982.

Der er med disse to samlinger af lokale småtryk skabt et værdifuldt hjælpemiddel for alle, der arbejder ud fra en lokalhistorisk synsvinkel.

Bodil K. Hansen

Engelholm skifteprotokol 1775-1850. Udg. af N. H. Frandsen. Bønhasen. 1985. 176 s. Kr. 98,-

Udgivelse af kilder er en problematisk affære. Det rejser en lang række spørgsmål: Hvilke typer kilder skal udgives? Kan ikke alle udgives, hvilke skal så udvælges? Skal de udgives in extenso, eller skal der forkortes? og Hvorfor skal man i det hele taget udgive kilder(ne)?

Her drejer det sig om udgivelse af en skifteprotokol fra Engelholm 1775-1850. Jamen, hvorfor udgive en skifteprotokol, og hvorfor netop denne? Udgifveren argumenterer med at skifterne er en vigtig kilde til slægts- og lokalhistorien, men at protokollerne sjældent udnyttes fuldt ud. Derfor er denne udgivelse også ment som en inspiration, som et eksempel. Det havde dog været rart, hvis det var blevet præciseret, hvad det er for oplysninger, der ikke udnyttes. Min erfaring er, at slægtsforskere, lokalhistorikere m.m. både er opmærksomme på og anvender skifteprotokollerne.

Værre er det dog, at skifterne ikke er udgivet i deres helhed. Registreringen af boets indtægter er udeladt, og der er kun anført den samlede indtægt. På udgiftsiden er de enkelte gældsposter registreret, mens alle andre udgifter er udeladt. Endelig registreres det eventuelle over- eller underskud i boet. Dette får ind imellem tankevækkende konsekvenser, f.eks. nr. 202, hvor indtægten er på ca. 350 Rd., gælden på 268 Rd., medens overskuddet

kun er ca. 7 Rd. Det vil sige, at der ikke redegøres for udgifter på ca. 82 Rd. eller ca. 1/4 af udgifterne. Hvad dækker disse udgifter over, vel mere end skiftesalær og begravelsesomkostninger?

Skal skifter endelig udgives, så må det være i deres helhed. Skal udgivelsen virke inspirerende, og også, hvad udgifveren håber, anvendes som kildehæfte i folkeskolen og gymnasiet, så dur det ikke, at man udelader de mere interessante oplysninger, registreringer af boets indtægter og udgifter.

Det er altså begrænset, hvad denne udgivelse kan bruges til. Mest nytte gør den formodentlig som gennemgangsled til den originale skifteprotokol, da man under alle omstændigheder skal have fat i denne, for at få alle oplysninger med.

Endelig havde det været rart, hvis udgifveren havde oplyst 1. hvor Engelholm ligger og 2. hvor skifteprotokollen opbevares, så det bliver nemmere at få fat i den.

Jens Christensen

Lars N. Henningsen: Ejendomshistorie i Nordslesvig. Landsarkivet for de sønderjyske landsdele. 1983. 58 s. Kr. 40,-

Der er to forhold, der gør det vanskeligt at arbejde med ejendomshistorie i Sønderjylland, dels at landet har været opdelt i områder med forskellig administration, dels at kilderne til ejendoms- og bygningshistorien skal søges både nord og syd for den nugældende grænse, idet der også på landsarkivet i Slesvig er vigtigt kildemateriale til ejendomshistorien i Nordslesvig.

Lars N. Henningsen har på glimrende måde redegjort for kilderne til ejendomshistorien i Nordslesvig med redegørelse ikke alene for det kildemateriale, der findes på landsarkiverne i Åbenrå og Slesvig, men tillige hvad der findes i de forskellige arkivfunds i Rigsarkivet og i Matrikelarkivet i København.

Bogen er opdelt i to afsnit, det første omhandler kilderne til jordejendommenes historie, det sidste kilderne til bygningshistorien.

Når man skal indlede en ejendomshistorisk undersøgelse i Sønderjylland, skal man begynde i de såkaldte grundbøger, der findes i amtsretsarkiverne i landsarkivet i Åbenrå. Indgangen hertil er dels et ejernavneregister for hvert ejerlav, dækkende perioden ca. 1880-1950, dels oplysning om bind og blad, der kan fås på tinglysningskontorerne. Ved hjælp af grundbøgerne kan man nå tilbage til o. 1880 og til grundmaterialet for anlæggelsen af grundbøgerne, de såkaldte grundakter, hvor hele dokumentationsmaterialet udarbejdet i 1870'erne for denne nye taksering er indeholdt. Her er også en henvisning til den pågældende ejendomsblad i skyld- og panteprotokollen.

Registreringen i skyld- og panteprotokoller går

for Flensborg bys vedkommende helt tilbage til 1508, men først med forordningen af 10. september 1734 skete der en generel indførelse af skyld- og panteprotokoller i hele hertugdømmet Slesvig. Forordningen foreskrev, at hver skyldner skulle have sit folium, men dette blev som regel ikke fulgt, i stedet fik hver ejendom sit eget folium. Den fulde gengivelse af gældsbreve og kontrakter indførtes i tilhørende bibøger (Nebenbücher), der svarer til de kongerigske kronologisk førte skøde- og panteprotokoller. Den tidlige indførelse af realfolier gør det nemmere at arbejde med det slesvigske materiale end med det kongerigske. Her fik man først i 1800-årene realregistre svarende til skyld- og panteprotokollernes hovedbog. De kongerigske enklaver i Sønderjylland fulgte systemet fra kongeriget.

Fra perioden før 1734 har man ikke som i kongeriget mulighed for at benytte matrikler fra 1600-tallets slutning, men jordebøger og skatte- og oppebørselslister i amtsstuearkiverne i landsarkivet og de slesvigske regnskaber og regnskaberne i de sønderjyske fyrstearkiver i Rigsarkivet, der alle går tilbage til 1500-tallets begyndelse, kan benyttes. Desuden nævnes, at regnskabsbøger og kirketien-delister i provste- og præstearkiver ligeledes er vigtige for ejendoms historien i 1500–1600 årene.

Afsnittet om jordeejendommenes historie afsluttes med en gennemgang af udskiftnings- og udstykningsmaterialet. Da forholdene for de kongerigske enklaver også er beskrevet, får man her som flere andre steder i bogen ikke kun en gennemgang af kilderne til den sønderjyske ejendoms historie, men også til den kongerigske.

Hvad angår kilderne til bygningshistorien er bl.a. nævnt, at husskattelisterne efter 1802 er interessante for deres oplysninger om kroer, møller, teglværker og andre fabrikker på landet. Efter 1867 er der af hensyn til bygnings skatten udarbejdet bygningsbeskrivelser af alle ejendomme.

Lars Henningsen har skrevet en grundig, men alligevel let læselig bog om et kompliceret emne til glæde for alle, der interesserer sig for Sønderjyllands historie.

Birgitte Dedenroth-Schou

Bjørn Ochsner: Fotografier i og fra Danmark til og med år 1920. Udgivet af Landsudvalget for Indsamling og Bevaring af Fotografier og Dokumentarfilm. Bibliotekscentralens Forlag. 1986. 924 s. i 2 bd., ill. Kr. 947,30 (for biblioteker m.v. kr. 805,20).

Tredive år efter førsteudgaven foreligger nu 3. udgave af fhv. førstebibliotekar Bjørn Ochsners meget nyttige håndbog om de danske fotografier. Efter førsteudgaven 1956 fulgte i 1969 en revideret og stærkt forøget udgave (anmeldt i Fortid og Nutid i

hhv. bd. XX, s. 326 og bd. XXIV, s. 573), som nu altså følges op endnu en gang med en stærkt forøget udgave. Udstyrmæssigt er der sket en tilsvarende udvikling: fra duplikeret tekst i kartonbind til de nu foreliggende bind med nydeligt satsarbejde i solid indbinding. Selvom et arbejde af denne karakter vel næppe nogensinde kan siges at være afsluttet, er det endnu et stort og væsentligt skridt fremad, der nu er taget.

Den væsentligste nyskabelse i forhold til de tidligere udgaver er, at bogens tidsramme er udvidet med 20 år, frem til og med 1920. Det er et kæmpearbejde, Ochsner her har udført, og det er en næsten umenneskelig beskedenhed, når denne udvidelse i forhold til de tidligere udgaver kun indirekte er omtalt i bogens forord. Direkte besynderligt er det, at forlagsreklamen også forbigår denne væsentlige grund til at anskaffe den nye udgave! – Udvidelsen mangedobler bogens nytteværdi, fordi en langt større del af den professionelle fotograferings glansperiode dermed er dækket. Specielt i mindre provinsbyer og stationsbyer er det en periode, hvor mange nye atelierer etableres; bogens stedregister har da også dobbelt så mange lokaliteter som forrige udgave, selv om de to udgaver geografisk omfatter det samme.

At der også er mange ændringer, rettelser og især tilføjelser i den »gamle« del af bogen skyldes ikke mindst den inspiration, som Ochsners arbejde gennem årene har været for andre. Rundt om i Norden har tilsvarende fortegnelser set dagens lys og i mange lokalområder her i landet er der blevet arbejdet med fotografernes historie i tilknytning til de mange billedsamlinger. På denne måde er der opstået en frugtbar vekselvirkning til gavn for vores samlede viden om dansk fotografis historie.

I alt omfatter bogens hovedafsnit med biografiske oplysninger om periodens fotografer, ca. 4.000 personer. De enkelte biografier er i kraft af den udmærkede typografi mere overskuelige end tidligere, omend der stadig kan være vanskeligheder med at »finde rundt« i indholdet i den sidste, mindre skematiserede del af de større biografier.

Man kan også føle sig lidt fortabt, hvis man forsøger at få styr på et bestemt fotoateliers historie med dets skiftende indehavere. For Ochsner har interessefeltet så helt tydeligt været den enkelte fotograf, ikke hans relationer til andre. Der findes henvisninger mellem de enkelte biografier, endda i ret stort tal, men de går ofte kun den ene vej og er ikke altid konsekvente. Et enkelt ateliers historie eller udviklingen i en enkelt lokalitet kan findes frem, men kræver udstrakt brug af stedregistret og flittig bladen i de to bind.

Som naturligt er, har bogen sit oprindelige udgangspunkt i Det Kgl. Biblioteks billedsamling. Dette kan af og til give sig pudsige udslag, som når der under en bestemt fotograf omhyggeligt opregnes 2 visitfotos i Det Kgl. Bibliotek med angivelse af navn på de portrætterede, og samtlige bevarede negativer fra den samme fotograf i en bil-

ledsamling i provinsen, ca. 50.000, kun ofres en enkelt linje!

Omfanget af de enkelte biografier svinger stærkt; ofte er det kun få oplysninger, der i det hele taget kan findes om en given fotograf. Når andre biografier svulmer op, er det dels et udtryk for Ochsners særlige interesse for de tidligste fotografer, pionererne, dels for, at Ochsner heldigvis ikke har set det som sin opgave at lave et stramt leksikalsk opslagsværk med bestemte standardoplysninger om hver fotograf, men langt snarere en materialesamling, hvor alle foreliggende oplysninger medtages. Det gælder, hvad enten de er mange eller få; man får stort og småt at vide, som hos læseren bliver til en spændende mosaik om fotografernes baggrund, livsvilkår og skæbner.

Man kan undre sig over, at Ochsner ikke har følt sig fristet til at udmønte denne guldgrube af enkeltoplysninger i en samlet indledning om fotograferingen som erhverv i perioden. Der er tilløb hertil, idet denne udgave som noget nyt har en oversigt over fotografiens første år i Danmark med oplysninger bl.a. om fotografernes baggrund, antal, priser, omkostninger og indtægter. Den er god, men meget kort, og desværre omfatter den kun den tidligste del af perioden. Som noget nyt er denne oversigt samt indledningerne til bogens enkelte dele også bragt på engelsk, tysk og fransk, ligesom bogen indeholder en liste over hyppigt forekommende ord i bogen med oversættelse til de samme tre sprog.

Nyt i bogen er også 80 sider med gengivelser af udvalgte fotografier fra perioden. For ganske enkelte af disse oplyses originalens opholdssted, men de resterende må antages at være fra Det Kgl. Biblioteks billedsamling. Billederne er smukt gengivet og det er med enkelte undtagelser et andet udvalg end i Bjørn Ochsners »Fotografiet i Danmark 1840-1940 – En kulturhistorisk Billedbog« fra 1974. Mange teknikker og mange fotografer er repræsenteret i det foreliggende udvalg, men nogen helt klar linje i udvalget er det svært at få øje på.

I bogens forord nævner Ochsner, at dens formål i første række er at hjælpe de mange museer, arkiver og andre institutioner samt enkeltpersoner, hvis samlinger rummer fotografier, til at få disse bestemt med hensyn til tid og sted. Som det vil være fremgået, opfylder bogen dette mål og mere til. Det er derfor synd, at denne glimrende bog ikke vil få den udbredelse, den fortjener. Den selv efter vore dages priser på bogmarkedet uhyggeligt høje pris vil afskære mange mindre samlinger fra at anskaffe bogen. Der vil ikke blive solgt mange eksemplarer af bogen, og derved bekræftes naturligvis den meget pessimistiske kalkule, der må ligge til grund for prisen. Med de mange fotosamlinger, der findes, og med den voldsomme interesse for lokal- og personalhistorie – og bogen er jo begge dele – der findes i dag, ville denne bog med en lavere pris have kunnet sælges i et helt andet omfang, der

på sin side ville have berettiget den lavere pris.

Siden førsteudgaven af »Fotografer i Danmark« udkom i 1956 har bogen været et uvurderligt hjælpemiddel. Bjørn Ochsners banebrydende indsats i frugtbar vekselvirkning med bogens benytter har stadig øget vor viden om de mange fotografer, som har været ophavsmænd til de millioner af fotografier, der i dag findes i landets mange billedsamlinger. Ved en imponerende indsats har Ochsner nu samlet vores nuværende viden og desuden udvidet bogen med 20 år. Hvis bogen kun får lille udbredelse, har meget arbejde været forgæves, og den løbende vekselvirkning, der skulle øge vores viden fremover, vil stilne af. Det er synd.

Mogens Thøgersen

Rikke Agnete Olsen: Borge i Danmark. Centrum. 1986. 155 s., ill. Kr. 195,-

Allerede i forordet til denne oplagte bog får Rikke Agnete Olsen sagt væsentlige ting om dansk borgforsknings ståsted, og i et indledende afsnit gives der en oversigt over hovedtræk af det europæiske borgbyggeris historie. Så følger tre afsnit, om de ældste middelalder-borge i Danmark, om højmiddelalderens anlæg og sidst om borgen i senmiddelalderen. Hertil knytter sig et længere afsnit om livet på borgen både i krig og fred. Så følger litteraturliste, et alfabetisk ordnet katalog med korte karakteristikker af alle omtalte og nogle få andre anlæg med henvisninger til teksten, samt til allersidst nogle planchesider (af Fl. Bau) med illustrationer af fagudtryk fra borgens og våbnenes verden.

Forgængeren for Rikke Agnete Olsens bog er skrevet i 1942 af Aage Roussell. Interessen gjaldt dengang de store, kongelige og biskoppelige anlæg, der mindede mest om Europas storborge. Rikke Agnete Olsen fremhæver derimod, at det danske borgbyggeri skal forstås ud fra vore egne forudsætninger. Bortset fra en gruppe såkaldte rigsborge, hvoraf de fleste grundlagdes i Valdemarstiden, har næsten alle de talrige, ofte udpløjede voldsteder rundt om i landet mest at gøre med siringen af lokale herremænd under ufredstider. Oplysninger om disse anlæg, der ofte ingen sikre spor har sat sig i de bevarede skriftlige kilder, må hentes frem ved udgravninger. Det er da også en middelalder-arkæologisk håndbog, men med historiske synteser, vi her bliver præsenteret for. Forhistoriske anlæg og vikingeborgene inddrages ikke ud fra den begrundelse, at disse har en helt anden baggrund end middelalderens borge. Det er i den forbindelse vel nærmest udtryk for vanetænkning, når forfatteren beskedent siger, at videnskaben om borge i Danmark er ung, omend den bygger på mange års interesse for emnet. For hvad gør det egentlig, og hvem har man som borgforsker at føle sig undseelig overfor? Litteraturlisten viser jo, at en række forskere, deriblandt Rikke Agnete Olsen

selv, har formået at placere dansk borgforskning i et internationalt forum, noget, som hidtil ikke er sket for f.eks. Sveriges eller Norges vedkommende.

Tidligere arbejdede man ud fra en vel stærk tiltro til det, som fagets jargon har døbt »jordbunkety-pologien«, altså læren om voldsteders form til forskellig tid, afspejlet i deres nuværende slette tilstand. En række udgravninger har vist, at i modsætning til andre dele af Europa er privat borgbyggeri antagelig ukendt i Danmarks tidlige middelalder. Først med opløsning og borgerkrig i slutningen af højmiddelalderen og især i senmiddelalderen befæster de rige sig. Dette resultat er af stor betydning for voldstedernes værdi som kilder til middelalderens vedlyggelses- og landbohistorie, og dermed også til lokalhistorien.

Også metodisk må man vist kreditere dansk borgforskning for et vigtigt bidrag. Næmlig den høje standard og det fællespræg, som opmålingen af voldstederne har fået gennem især Vilh. la Cours og Hans Stiesdals to udkomne amtsbind om danske voldsteder. De omhyggelige nivellementer tillader nu Rikke Agnete Olsen ved hjælp af tegneren Orla Svendsen at vise en hel række planer, der selv i bogens lille format og den fælles målestok 1:2000 yder anlæggene retfærdighed. Bogen er i det hele taget rigt illustreret med mere end en figur pr. side. Det må dog undre, at forlaget, som bekoster tegnere specielt til dette arbejde, ikke også har købt nogle gode, og nye billeder, især til afsnittet om europæiske borge. Raster fra forlægget mere end anes i flere af de dystre fotos, f.eks. s. 22, og det er noget fedteri.

Men ideen om den fælles målestok på alle de borg- og voldstedsplaner, bogen bringer, er god. Visse anlæg reduceres dog for meget, næmlig hvor man gengiver komplicerede udgravningsplaner som Søborg (s. 31) og Københavns slot (s. 33). Og det snedige i Gurrens trappeanlæg går uhjælpelig tabt s. 87. En pudsig billedtekst kommer der ud af det ved planerne af Tjele og Glimmingehus (s. 91 og 98), hvor der om begge huse skrives, at de er meget små, som jo planen viser. Af de vedstående tegninger i større målestok fremgår imidlertid, at de to huse måler henholdsvis ca. 17 × 10 og ca. 28 × 13 meter. Tjele er den lokale herremands faste stenhus. Glimmingehus med dets palazzo-agtige stemning udtryk for rigsadmiralen Jens Holgersen Ulfstands position i sin samtids top. Den kender vi imidlertid fra skriftlige kilder, hvorimod stenhuset på Tjele er en førstehånds kilde til sit område i middelalderens sidste tid.

I Danmarkshistorien finder vi rigsborgene, de anlæg der siden Valdemarerne tjente til landets forsvar, og som både dengang og siden spillede en stor administrativ rolle ved siden af den militære. Et blik på kortet over Valdemarstidens borge, s. 37, (hvori består i øvrigt logikken i nummereringen?) viser, at angreb forventedes kun at ramme Skåne og øerne samt Als og østdelen af Sydslesvig. De siden så vigtige borge i Ribe og Kolding eksis-

terede tilsyneladende ikke, og både Riberhus og Koldinghus skal ifølge forfatteren først være opført af kongen i 1267 eller -68 (s. 50).

For Riberhus' vedkommende bygger årstallet på Anders Sørensen Vedels mangelfulde afskrifter af de slesvigske årbøger. Hvad Koldinghus angår, findes årstallet 1267 eller -68 i flere årbøger, mens Arild Huitfeldt véd at fortælle, at borgen allerede er opført af Abel i dennes hertugtid 1248. Imidlertid foreligger der fund fra Riberhus, som er be tydeligt ældre end midten af 1200-årene. Borgen kan altså som formodet andetsteds være fra før 1200, og endnu en prik skal i så fald føjes til Danmarkshistoriens kort over Valdemarstidens borge.

Borgforskningen i Danmark og den interesse-rede læser er godt tjent med Rikke Agnete Olsens bog. Foruden at være en velskrevet og spændende, populær oversigt over emnet, bør den inspirere faget middelalder-arkæologi til i endnu højere grad at inddrage et af den middelalderlige kulturs særkender, borgen, i sit virke.

Per Kristian Madsen

Fromhed og verdslighed i middelalder og renaissance. Festskrift til Thelma Jexlev. Red. Ebba Waaben et al. Odense Universitetsforlag. 1985. XVI + 268 s. Kr. 192,50

Tidligere fik blot professorer og rigsarkivarer festskrifter; i de senere år er denne tradition forladt, og grupper, venner og kollegaer finder sammen for at hyldede en fødselar, der har haft betydning personligt og fagligt for dem. Festskriftet til Thelma Jexlev er et smukt eksempel på denne nye tradition. Smukt også fordi omslaget, skabt af Thora Fisker, nok er det mest indbydende af de mange festskrif- ters.

Når et festskrift indeholder bidrag, der dækker fra en rets- og socialhistorisk artikel om fødsler i dølgsmål over en dragthistorisk undersøgelse til en analyse af maleren Lippis madonnaframstillinger, må alle andre end en af vor samtids så få polyhistorer give fortabt. Jeg skal derfor nøjes med at kommentere enkelte af bidragene; for at give et indtryk af artiklernes spændvidde følger titlerne som brugervejledning: »Den hellige Liufdag i Ribe«, »Den heliga Birgitta och hennes klosterplaner«, »Beginer i Danmark«, »Bibelcitater i en senmiddelalderlig prædikensamling«, »Helligkilder og valfart«, »Hellig Olafs arm eller en anden helgens«, »Danske middelaldermønter med kristne motiver«, »Om husfreyamyndighed i det gamle Island«, »Kvindelige indvandrere i Malmø i første halvdel af 1500-tallet«, »Sander Lejel«, »Dansk handel på Narva i 1500-tallet«, »Regnskabskyn-digheden i 1500- og 1600-tallet«, »Kvinder på kapitalmarkedet«, »Omtaksationen af lenene 1593 og formynderregeringens lenspolitik 1588-93«, »Koldinghus Lens Regnskaber«, »Boel Jensdatters

skæbne«, »Sturernas renæssansdrakter i Uppsala domkyrka«, »Dronning Kristina af Sverige og præciosaerne«, »Women in the Late Etruscan Society«, »Tradition og formyelse i florentisk 1400-tals maleri«, »Rom fra ruinhob til renaissanceby«, »Pilgrim og politiker i Rom 1474«, »San Apollinare Nuovo«, og der sluttet af med en bibliografi over Thelma Jexlevs forfatterskab.

Karen Hjort beskæftiger sig i »Sander Lejel« med Helsingørborgmesteren af dette navn; der er ingen tvivl om, at vi står over for en fascinerende personlighed, og gennem sin udgave af Helsingørs tingbøger kender Karen Hjort byens genvordigheder. Oplægget er tidsaktuelt: hvorledes går det anden generations indvandrere? men artiklen ender i nogle ureflekterede overvejelser om Sander Lejels benyttelse af 1500-tallets meget væsentlige skudsmålsinstitution. Det forekommer langt fra indlysende, at kun Sander Lejel skulle have opkrævet skudsmål p.g.a. problemer med ekstraskatten eller med havnekvarterets ludere, når den anden borgmester intet foretog sig for at kræve sit gode rygte renset.

Susanne Krogh Bender demonstrerer overbevisende i sin artikel om omtaksationen afløenene, at rigsrådsadelen var et statsbærende lag med ambitioner om en stærk statsmagt. Den koldingske reces fra 1559 var det første forsøg efter reformationen på en rigslovgivning, og den vidner klart om et centraliseringsønske fra kongemagtens side; i 1593 sikrede formynderregeringen en vækst i kronens provenu, da lensomtaksationen blev iværksat. Skønt der derved også foregik en »magtkoncentration hos 'højadelen'«, lagde formynderregeringen derved en del af grundlaget for statens stadigt hårdere greb om det danske samfund. Frem til 1660 ses det ikke mindst på lovgivningen, på de religiøse stramninger og på den øgede skatteudskrivning.

Grethe Ilsoe fremdrager i et foreløbigt studie væsentlige spørgsmål omkring gældsætning; »Kvinder på kapitalmarkedet« dokumenterer borgernes øgede økonomiske magtposition op mod enevældens indførelse. Af 40 behandlede kvindelige kreditorer var de tolv ikke-adelige, men de udlånte lidt over 40% af det samlede lånebeløb; samtidig er det interessant at mærke sig, at ni af de tolv kvinder ydede lån i perioden fra 1650 til 1657. I international forskning synes det at være indlysende, at det 17. og begyndelsen af det 18. århundrede var gældsætningens århundrede; Grethe Ilsoe vil med sin fortsatte studier kunne bidrage til at forklare årsagerne hertil.

Birgit Løgstrup har skrevet en spændende beretning om en fødsel i dølgsmål i 1665 på Gessingholm gods; undertitlen »Godsejernes sigt og sagsfaldsret i 1660'erne« åbner for et lidet belyst emne i dansk retshistorie, ovenikøbet med europæiske perspektiver. Desværre bliver det ved antydningen. En af Birgit Løgstrups pointer er, at Boel Jensdatter synes at have været på nippet til at klare frisag, fordi Gessingholms ejer anså det for

en underskudsforretning at rejse sag mod hende. Internationalt diskuteres det for øjeblikket ivrigt, om forlig og aftaler spillede en væsentlig rolle som erstatning for retssager, fordi disse var for omkostningskrævende for menigmand; med sin påvisning af at »det offentlige« også helst ville undgå en retssag, stiller Birgit Løgstrup sig midt i denne debat. Uvist af hvilken grund søger hun imidlertid ikke at tage stilling dertil. Eventuelt fordi hun mener at have en overraskelse til læserne: uden diskussion eller henvisninger indføres begrebet »patrimoniale påtalemyndigheder« i dansk retshistorie. Det skal givet opfattes som en mellemting mellem offentlig og privat påtalemyndighed, men jeg kan ikke se forholdet anderledes, end at greven til Gessingholm som kongemagtens repræsentant udgjorde et naturligt led i den offentlige ret.

Værkets andre bidrag vil på tilsvarende vis kunne fremkalde overvejelser, når de behandles af personer med dybere indsigt i de behandlede emner.

Når det tages i betragtning, at Thelma Jexlev i sit arbejde dagligt kommer i kontakt med den store kreds af slægtshistorikere, der sikkert også har købt festskriftet for at hylde hende, undrer det, at redaktionskomiteen ikke har gjort sig den ulejlighed at oversætte et bidrag på engelsk til dansk. Det er ikke alle, der læser lige godt engelsk. Men det skal også være den eneste anke mod en smuk og interessant bog til en værdig modtager.

Jens Chr. V. Johansen

Alex Wittendorff: Rejsen mod virkeligheden. Den europæiske forestillingsverden fra reformationen til nutiden. Aschehoug. 1986. 80 s., ill. Kr. 67,-.

Det er i flere henseender en udmærket, lille bog, Alex Wittendorff her har udgivet. Letlæst, med mange fine pointer og interessante iagttagelser; men sine steder også præget af venstrehåndsarbejds uensartethed og adspredte stil.

Emnet er sekulariseringen af den europæiske forestillingsverden fra reformationen til i dag. Eller med forfatterens ord »overgangen fra det gamle tolkningsunivers, hvor det var Gud og Djævelen, der i sidste ende var forklaringen på fænomenerne, til et tankeunivers, hvor virkeligheden opfattes som principielt erkendelig, og hvor det er mennesker, der skaber historien« (s. 71). I i alt 12 afsnit skildres denne udvikling i fire hovedetaper: middelalderens religiøse tolkningsunivers (s. 11-24), reformationstidens brydninger i samfund og mentalitet (s. 24-48), fysikkens nye verdensbillede (s. 48-60) og den moderne kvantefysik begyndende opbrud fra dette tolkningsunivers (s. 60-75).

Af disse er så afgjort middelalder- og reformationssafsnittene bogens vægtigste, både kvantitativt

og kvalitativt. Man mærker tydeligt, at forfatteren her er på hjemmebane. Skildringen er bredspektret med en fin vekselvirkning imellem principielle betragtninger og konkrete eksempler. Vellykkede er navnlig de to afsnit, hvor reformationstidens samfund beskrives først efter vore begreber, derpå efter samtidens. Fremstillingen suppleres af velvalgte illustrationer, som hver for sig fortæller små historier til understregning eller uddybning af hovedteksten.

I de to følgende hovedafsnit om dannelsen af det moderne verdensbillede og nutidens brydninger i forhold til dette bliver fremstillingen mere skitseagtig og adspredt, ligesom også eksemplerne og de ledsagende illustrationer forekommer mere tilfældige. Det skal medgives forfatteren, at det i en bog som denne kun er muligt at følge en så kompliceret udvikling i store træk. Til gengæld må man så kræve af forfatteren, at han er konsekvent og undlader svinekærinder, der kan gøre det svært at følge fremstillingens røde tråd. Eksempelvis forekommer det her malplaceret at inddrage den engelske og hollandske puritanisme i en fremstilling, der i øvrigt kun handler om udviklingen i Danmark og Tyskland, hvor denne retning var stort set uden betydning.

Mere problematisk forekommer imidlertid den uklare periodisering af udviklingens afgørende faser. Både reformationen og den naturvidenskabelige revolution omkring navne som Kopernikus, Galilei, Brahe og Newton – underligt nok nævnes begrebet renaissance overhovedet ikke – såvel som industrialiseringen nævnes som afgørende epoker i forbindelse med overgangen fra det gamle til det moderne verdensbillede. Og det er selvfølgelig også meget rigtigt! Men udviklingens hovedlinje forbliver uklar, så længe de enkelte epoker ikke skildres som faser med hver deres grad af gennemslag og betydning i relation til det samlede udviklingsforløb. Hvilket ikke er tilfældet her.

Med sikker tæft for, hvad der er oppe i tiden, har forfatteren lanceret bogen som en mentalitetshistorisk fremstilling. Han indleder da også med et mindre causeri omkring begreber som historie, virkelighed, bevidsthed og mentalitet (s. 3–11); men egentlig teoretisk begrebsafklaring og metodiske overvejelser er der så godt som intet af. Forfatteren er praksisorienteret, og hensigten med det indledende afsnit synes også blot at være en pejling af, hvad mentalitet er for noget. Konklusionen bliver den brede – og derfor måske vel intetsigende – at mentaliteten omfatter alt det, som mennesket ikke er direkte bevidst om. Lidt mere præcis bliver han, når han taler om mentalitet som »det brændpunkt, hvor indtryk og erfaringer fra den ydre verden bearbejdes og omsættes til de handlinger, der får historien til at ske« (s. 4), ligesom også hans præsentation af Lucien Febvres centrale begreb om »det mentale værktøj« bidrager til en afklaring af, hvad mentalitet og mentalitetshistorie er for noget. Med netop dette begreb som underforstået teoretisk

krumtap leverer forfatteren i øvrigt flere steder et fint stykke praktisk mentalitetshistorie. Det er derfor synd, at han til slut i bogen forplumrer begreberne med følgende svada: »menneskets indre virkelighed, dets bevidsthed, mentalitet, underbevidsthed, psyke, sjæl, drifter og hvad vi ellers kan diske op med for tiden af begreber for den slags« (s. 75). Man får da den grimme mistanke, at lanceringen af bogen som mentalitetshistorie er ren og skær opportuniste.

Thomas Bloch Ravn

Karin Kryger: Allegori og Borgerdyd. Studier i det nyklassicistiske gravmæle i Danmark 1760–1820. Christian Ejlers' Forlag. 1985. 371 s., ill. Kr. 348,-.

Går man en tur på vore ældre kirkegårde i dag, ser man mange steder gravmæler med figurscener udført i den nyklassicistiske periode. Monumenterne vækker umiddelbart ens nysgerrighed, for man er ikke i tvivl om, at disse fremstillinger ikke kun er skabt ud fra æstetiske eller kompositoriske principper. Der må ligge en betydning bag. Figureerne må symbolisere et eller andet, men er for den nutidige betragter som reglen en gåde. Et billedsprog, man ikke mere har noget forhold til, ikke ser en logisk forklaring i. Men med udgivelsen af Karin Krygers bog om det nyklassicistiske gravmæles ikonografi og typologi, er der ingen undskyldning for stadig at være uvidende.

Det er en meget tyk bog. Det er en meget lærd bog. Og det er en meget spændende og velskrevet bog. Man bliver hurtigt klar over, at der ligger store arkivalske studier og et indgående kendskab til datidens litteratur bag. Og i modsætning til så mange andre udgivelser, der også er baseret på store kildegennemgange, er det mærkbart, i hvor høj grad disse kilder er blevet »absorberet« af forfatteren. De er nemlig ikke citeret eller udførligt kedsommeligt refereret. Det der her står, har virkelig en veldokumenteret baggrund. Det er ikke tolkninger grebet ud af luften.

Bogen er disponeret i fire store dele med tysk resumé og diverse registre. Første del handler om typologien, d.v.s. den helhedsudformning gravmælet har, altså »sarkofag«, »obelisk«, »pyramides«, »søjle« etc. Indledningen til dette afsnit har nogle meget velovervejede bemærkninger om problemerne med terminologi og det i og for sig prækære med hensyn til typologi. For den slags er jo som oftest en eftertids forsøg på en generalisering, som ikke altid yder materialet fuld retfærdighed. Men forfatteren argumenterer her overbevisende for forsøget med at opstille en typologi, idet eksempelvis visse former har en symbolik i sig selv. Og hun har en fin forklaring på, at hendes typologi på visse punkter adskiller sig fra andre forfatters. Hun tager nemlig udgangspunkt i de samtidige kilder, i

hvordan billedhuggerne selv benævnte og skelnede mellem typerne. I de derpå efterfølgende mindre afsnit får hver type iøvrigt en ganske nyttig historisk gennemgang.

Anden del omfatter de på gravmælerne viste allegoriske personifikationer og symboler, begge dele alfabetisk opstillet. Nyttigt, overskueligt og spændende. Man får lukket øjnene op for, hvilket kompleks billedsprog nyklassicismen betjente sig af. Hver detalje har sin betydning. Kranse f.eks. Det er ikke ligegyldigt, hvad de er flettet af. Laurbær kan symbolisere de skønne kunster, kan være et sejr- og magtsymbol eller et evighedsymbol. Myrter og roser symboliserer naturligvis kærligheden, og egekransen, symbolet på borgerdyden, er et hæderstegn til dem, der handler for medborgernes vel. Betydningen af denne del kan ikke vurderes højt nok. Nu har man et sted at slå op. Det har man ikke haft samlet før. Hvis bogen havde foreligget tidligere, havde man i Dansk Kunsthistorie, bd. 3, 1972, fig. 161 kunnet anføre en mere fyldestgørende billedtekst. Det drejer sig om Weidenhaupts sarkofag for Sophie Hedevig Moltke i Karise, hvorom der står: »På forsiden et relief forestillende en kvinde med et scepter, på bagsiden en kvinde med et kors, knælende ved en urne«. Ifølge Kryger skal de allegoriske personifikationer her være henholdsvis sædeligheden og troen.

Tredie del har hovedoverskriften »Kunstner. Bestiller. Samfund. Temaer i gravmælekunsten«. Og det er denne del, der sætter tingene i perspektiv. Der er mange interessante underafsnit, men her skal kun fremhæves to.

I det ene gøres der rede for baggrunden for det nyklassicistiske gravmæles voksende anvendelse hos det bredere borgerskab. Det hang bl.a. sammen med de ændrede begravelsesskikke, hvor man i København flyttede gravstederne uden for byen til Assistens Kirkegård. Det havde dels en praktisk side – der var ikke plads mere inde i og ved kirkerne – og dels var der en gryende naturromantik, et sværmeri med melankolsk anstrøg lettere inspireret af engelsk poesi. At rejse sig et minde, at sikre sig et eftermæle i grønne omgivelser, var et ønske for mange, og ikke kun de fornemste beskåret. Mere almindelige borgere kunne være med, og de afgav bestillinger hos billedhuggerne.

I det andet underafsnit drejer det sig netop om parret kunstner/bestiller. Beretninger om samarbejde dem imellem skildres med sans for at trække sigende eksempler frem. Og netop i dette afsnit bliver det helt entydigt sagt (s. 204), at kontrakterne mellem bestillere og købere er meget vigtige kilder til fortolkning af monumenterne. Det meddeles først her, men denne oplysning burde nok være givet langt tidligere, så man ved gennemlæsningen af opslagene om allegoriske personifikationer og symboler ikke forfaldt til at antage, at materialet hertil kun var de ved hvert emne nævnte trykte kilder.

Fjerde og sidste store del indeholder en kunstnerfortegnelse med angivelse af kunstnernes respektive værker, samt et proveniensmæssigt ordnet katalog over de nyklassicistiske gravmæler, der har udgjort grundmaterialet for fremstillingen.

Bogen er udarbejdet under et 2-årigt forskningsrådsstipendium, og det er et imponerende resultat, der her er opnået. Det vil imidlertid næppe kunne undgås, at der i et så stort arbejde må indsnige sig et par småfejl, og der er et ting, man nok vil være uenig med forfatteren i. Generelt kunne man nok visse steder som pernittengrynet læser ønske sig lidt flere kildehenvisninger. F.eks. omtales Wiedewels notater med overvejelser angående »Retfærdigheden« s. 122, men der er ingen note. Da Wiedewelt er den billedhugger, der har efterladt sig mest både utrykt og trykt, er man som læser ladt i stikken her. Og man kan også finde lidt upræcise notehenvvisninger – eksempelvis note 4, s. 87, hvor der henvises til Wiedewels »Tanker, 1762, s. 32«. Han har to udgivelser det år, men ingen af dem indeholder ordet »Tanker«. Det vil imidlertid altid være en personlig vurdering hvor mange noter, man vil »stynge« en tekst med, og det bør ikke klandres forfatteren, at anmelderen i denne henseende har en anden mening. For der er ingen tvivl om, at forfatterens arbejde basalt er grundmuret og vel-dokumenteret.

Der er gengivet et utroligt stort billedmateriale, ialt 243 illustrationer, men det dækker alligevel ikke alt, hvad bogen omtaler. Enkelte steder har der naturligvis indsneg sig et par forkerte henvisninger. (F.eks. skal der s. 103 henvises til fig. 159 i stedet for 161). Men det er uundgåeligt i et så stort stof. Generelt er der mange henvisninger til illustrationerne, men ikke altid nok. F.eks. ville det have været rart om der på s. 46 angående Leonard Fix henvises til fig. 201. Og der er flere eksempler af samme slags. Disse »mangler« kan man undskylde med, at man bare kan slå efter i det iøvrigt meget omfattende navneregister. Men her ville det have været yderst praktisk om en henvisning til en illustration var angivet med stjerne eller i kursiv. Det gør bogen unødigt langsom at arbejde med, at man skal slå alle henvisninger efter for at finde illustrationen, eller for at konstatere, at der ikke er nogen.

Bogen kommer godt rundt om sit emne – det nyklassicistiske gravmæle. Men man får ikke her kunstner biografier eller vurderinger af monumenterne som skulptur betragtet. Det er heller ikke meningen. De aspekter, som naturligvis også er til stede i emnet gravmonumenter, må søges i anden litteratur. Bedømt på egne præmisser er denne bog om »allegori og borgerdyd« allerede ved sin fremkomst en klassiker.

Dorthe Falcon Møller

Lotte Dombornowsky: »Slagsmaale ere nu om Stunder langt sjældnere...« Retsopfattelse og adfærd hos fynsk landalmue omkring år 1800. Landbohistorisk Selskab. 1985. 198 s., ill. Kr. 88,-.

En efterårsdag i år 1820 var nogle fynske bondeknøse samlet i et muntert lag. En af dem ved navn Hans Rasmussen kom for skade at forgribe sig på sidemandens øl, en vildfarelse de andre stemplede som tyveri. Men det skulle de aldrig have gjort. At blive kaldt tyv var noget af det mest *ærekværende*, der kunne overgå almuefolk, og følgelig krævede Hans Rasmussen oprejsning. Alle venner blev indstævnet for forligelseskommissionen, hvor de én efter én måtte vedgå, at bemærkningen var faldet noget overilet. Ikke nok med det, den følgende søndag skulle præsten oplæse deres »tilståelse« på kirkestævnet i såvel hjem- som anneksognet.

En proportionsløs afslutning på en højst banal affære, vil man mene i dag. Samtiden kunne imidlertid glæde sig over, at almuen efterhånden havde indstillet sig på at afgøre den slags skærmysdler i fred og fordragelighed; få årtier tidligere, i slutningen af 1700-tallet, ville lignende fornærmelser være endt i gemene slagsmål.

Det er denne historiske udvikling, der gemmer sig bag titlen på en ny bog, som Lotte Dombornowsky, arkivar ved Landsarkivet for Fyn, har udgivet hos Landbohistorisk Selskab: »Slagsmaale ere nu om Stunder langt sjældnere...« (Valget af netop dette citat som hovedtitel kan forekomme noget søgt i betragtning af, at citatet hvis fulde ordlyd bringes s. 137 oprindeligt er møntet på de morsingboere, mens Dombornowsky har afgrænset sin skildring til fynboerne!)

I forordet siger forfatteren, at hun under arbejdet med en større afhandling blev meget optaget af det kildemateriale, som de lokale *forligelseskommissioner*, oprettet i 1795, har efterladt sig. Hun fik lyst til at udnytte det ud fra social- og kulturhistoriske synsvinkler og se, om det kunne afsløre »nye nuancer i landboernes hverdagsliv«. Resultatet er blevet en afhandling på 16 kapitler foruden forord, indledning og afslutning. Der er kilde- og litteraturliste samt noter til hvert kapitel; kapitlerne er unummererede, hvilket ikke er hensigtsmæssig i betragtning af, hvor mange der er.

Vel stiller man ikke de største fordringer til formalier ved en populærhistorisk afhandling som denne, men ét punkt burde forfatteren have overholdt, nemlig at indlede med en mere eller mindre grundig redegørelse for formål, tema, genre, kilde-materiale m.v. Det beskæftiger bogens indledning sig ikke med, hvorfor man er henvist til at sammenholde nogle løsevne bemærkninger – hvoraf de vigtigste er citeret ovenfor – med titel- og kapitloverskrifter, hvis man vil danne sig et indtryk af bogens emne og sigte. Undertitlen, »Retsopfattelse og adfærd hos fynsk landalmue omkring år 1800«, indeholder således nogle vigtige stikord og nogle-

begreber, men først på s. 44–45 gør forfatteren sig nogle overvejelser over indholdet af begrebet retsbevidsthed, der vel må være synonymt med retsopfattelse.

Bogen er inddelt i fire hovedafsnit. I første afsnit, der består af indledning og de tre efterfølgende kapitler, s. 9–45, diskuterer Dombornowsky menigmands forhold til enevældens retssystem, og hun redegør for forligelsesvæsenets opståen, dets funktion og dets betydning for landalmuen. Hans H. Fussing hævdede som bekendt at Danmark allerede under den tidlige enevælde var et »retssamfund«, men billedet var ifølge Dombornowsky mere »broget«. Det forudsatte en solid økonomisk baggrund og en »jernhård psyke«, hvis den almindelige mand indlod sig på at bringe en sag for domstolen. Ve den bonde, der dristede sig til at føre proces mod sit herskab! Bogen indledes med et fortræffeligt eksempel på, hvordan det uvægerligt førte til undergang for den svagere part!

På den anden side var enevælden langtfra noget retsløst samfund. Befolkningen havde adgang til at klage til det offentlige, d.v.s. amtmanden, og den benyttede sig i udstrakt grad af denne rettighed. Amtmanden optrådte ikke som dommer i sagerne, men søgte alene at opnå et forlig, en »mindelig forening« mellem parterne. På det lokale og mere uformelle plan virkede godsejerne som regel som private forligsmænd.

I 1795 blev som nævnt et offentligt forligelsesvæsen oprettet på initiativ af generalprokurør Chr. Colbiørnsen. (Ved en lovrevision i 1865 bortfaldt en else-stavelse i ordet, som derefter hed forligsvæsen.) Dombornowsky understreger med rette, at forligelsesvæsenets sagsmateriale udgør en righoldig – men sjældent udforsket – kilde til landbefolkningens dagligdag, mentalitet, kultur m.v. Dette skyldes ikke kun det faktum, at så godt som alle civile søgsmål fra da af først skulle »prøves« ved forligelseskommissionen, før de, såfremt udfaldet var negativt, blev overgivet til almindelig rettergang. En forklaring er også, at forligelsesvæsenet på grund af dets højst ubureaukratiske forretningsgang blev særdeles populær hos almuebefolkningen. Navnlig i årene umiddelbart efter den nye institutions oprettelse blev det ligefrem en modesag at løbe til forligelseskommissionen for at få den daglige kiv og strid bilagt, og dét uanset om sagerne var nok så ubetydelige og bizarre – set med nutidens målestok. Højst interessant konkluderer Dombornowsky, at forligelsesvæsenet fik en »kulturelt – og en opdragende og udviklende virkning på de brede lag i befolkningen«.

Det næste større afsnit (fire kapitler, s. 46–88) skildrer den side af landalmuens hverdag, som på godt og ondt stod i berøring med godsherskab og embedsstand. Endnu i slutningen af 1700-tallet betragtede de »dannede« stænder bønderne som forvoksede, umyndige børn, en formynderisk holdning som bønderne selv reagerede imod i en bevægelse af »ikke så ringe livskraft« (s. 52). Ikke

uventet stod et flertal af konflikterne i forbindelse med naturalhøvet, hvorfor mange af temaerne samt en del af de omtalte begivenheder er kendt stof. Imidlertid forsikrer Dombernowsky, at »hvis indholdet i samtlige godsarkiver blev systematisk undersøgt, ville indtrykket af de kollektive aktioners rolle forstærkes ganske meget«. – Spørgsmålet er imidlertid om disse konflikter siger noget om bøndernes retsopfattelse, forstået som hvad de anså for ret og rimeligt, retfærdigt eller gammel sæd og skik. I nogle tilfælde var der tale om triviale provokationer fra bøndernes side, i andre tilfælde om en primitiv social bevægelse. Men reagerede de på grund af krænkede retsbevidsthed?

I heldige tilfælde løfter kilderne sløret for en hemmelig, »undergrundsagtig« verden indenfor landsbyfællesskabets ramme. Bønderne var hurtige til at danne såkaldte »sammenrotninger«, når de fornemmede, at kræfter udefra truede, hvad de antog for at være deres hævdvundne rettigheder. Man kunne indgå solidariske aftaler om at ville »granske« – som en kilde udtrykker det – nye fæsteakkorder, inden de fik retsgyldighed; eller man ville gøre livet surt for den landsbypræst, der i god tro sendte et par gæs på græs i udmarken. De bymænd, som dristede sig til at bryde indgåede aftaler, blev idømt pengebøder, i værste fald truet med at få deres ben »knækket«.

Et højdepunkt i bogen er Dombernowskys analyse af det typiske konfliktforløb. Det retslige efter-spil endte så godt som altid med, at bøndernes ubrydelige sammenhold smuldrede bort i samme øjeblik, de mand for mand blev konfronteret med rettens autoriteter. Men deres sag var langtfra tabt på gulvet. Bønderne havde sans for at spille på modpartens formynderiske opfattelse af dem, og i dette spil måtte herskabet indtage sin rolle, hvis den traditionelle balance mellem parterne skulle genoprettes. Under næsten rituelle former måtte herskabet »tilgive« bønderne deres brøde, og disse til gengæld love aldrig mere at være opsætsige.

Et afsnit på fire kapitler (s. 89–127) handler i det væsentlige om problemerne vedrørende generationsskifte, ægteskab og alderdomsforsørgelse. Et kapitel, »Gældsstiftelse, handel og vandel«, falder ligesom udenfor disse rammer. Bønder og godsejere havde en klar, fælles interesse i, at den enkelte landhusholdning så uforstyrret som muligt blev ført videre til næste generation. Indgåelse af ægteskab skete derfor med baggrund i særdeles kontante aftaler, »brudekøb«, mellem to familier, i mange tilfælde bistået af godsadministrationen, der tit optrådte som ægteskabsbureau. At det langtfra gik fordrageligt til, kan utallige sager om brudte ægteskabsløfter, børn født udenfor ægteskabet etc. bevidne.

Bogens sidste større afsnit (fire kapitler, s. 118–177) drejer sig om landalmuens hverdag, som den udfoldede sig indenfor landsbyfællesskabet i samvær med naboer og andre bymænd. Det første kapitel, »Vold«, angiver tonen i dette samvær og la-

der implicit forstå, at meningsløs vold ikke kun hører vort årti til. Nok havde bymændene en stærk følelse af at måtte forsvare fællesskabet mod trusler udefra, men det hindrede ikke naboer i at få de daglige uoverensstemmelser afgjort i et raskt slagsmål, eventuel en duel på rive eller le. Omtrent 7% af forligelsessagerne handlede om voldsanvendelse, hvert fjerde tilfælde medførte blodsudgydelse eller varigt men på legemet. Dombernowsky påpeger, at tjenestefolk overraskende nok sjældent blev mishandlet af deres husbønder; tværtimod var det snarere tyendet, som lavede husspektakler. Ej heller finder hun indikatorer for en systematisk fysisk undertrykkelse af kvinder og børn.

Kapitlet, »Ære og agtelse«, hører til bogens mest spændende afsnit, ikke mindst i kraft af de udsøgte eksempler, som giver et fint indblik i almuens selvpfattelse og mentalitet. Æresbegrebet indeholdt dengang nogle håndgribelige og temmelig banale bestanddele; det var ærekrænkende at blive kaldt tyv, skælm eller »tremarksmand« (en person, der ved retten var idømt en bøde på tre mark for at have fremsat grundløse injurier; dette yderst grove skældsord har dybe rødder tilbage i tiden og kan føres tilbage til bestemmelser i Danske Lov og endog i Jyske Lov.)

I kapitlerne, »Landsbyorganisation« og »Opbrud«, beskriver Dombernowsky, hvilke effekter opløsningen af landsbyfællesskabet (udskiftning, udflytning m.v.) havde på lokalsamfundets retsnormer, byvedtægterne eller bylaugene. Sociale grupper uden for den traditionelle kerne af etablerede gårdmænd begyndte så småt at gøre oprør mod byvedtægterne. En husmand kunne således høvent erklære, at byloven var ham »uvedkommende«, da han ikke havde givet sit samtykke til den, hvilket jo var sandt nok, al den stund gårdmændene aldrig ville have uljeliget sig med at spørge ham eller hans lige. Nu måtte de i græmelse vedgå over for forligelseskommisionen, at husmanden havde ret.

Forfatteren burde have givet disse spørgsmål en mere fremtrædende plads i afhandlingen, for netop i de sociale processer, som fulgte i kølvandet på opløsningen af det feudale godssystem og fremvæksten af det kapitalistiske jordbrugssystem, ligger vel en hovedforklaring på de kollektive frustrationer i tiden omkring 1800. Det må have været en traurig oplevelse for de fleste at se, hvordan individualismen vandt indpas på bekostning af det traditionelle fællesskab. »Hvem som kan – jamrede en bonde under åstedsmødet ved en udskiftning – han bande højt og slås stærkest, han haver ret, hvilket er meget kedsommeligt at høre for den, som ønsker fred og rolighed.« (S. 172.)

På den baggrund fristes man til at spørge, om forligelsesindeinstitutionen havde en endnu vigtigere samfundsmæssig betydning end den, Dombernowsky som tidligere nævnt tillægger den. Havde centraladministrationen skabt et instrument, som viste sig at være velegnet til at »pacificere« og føre

»social kontrol« med en landbefolkning, der i en vanskelig overgangsperiode viste tegn på uro og utilfredshed?

Betrager man Dombornowskys bog som et forsøg på en ambitiøs analyse af forholdet mellem adfærd og retsopfattelse hos landalmuen, er der langt fra tale om noget fuldkomment arbejde. Der mangler f.eks. klare definitioner af formål og begreber, som kunne have styret tilrettelæggelsen og afgrænsningen af stoffet. Bogen kan meget bedre karakteriseres som en selvstændig og original skildring af landbefolkningens hverdagsliv. Man kan hist og her savne nogle strammere konklusioner samt en generel beskrivelse af de særlige *fynske* træk i almuekulturen; endvidere kan enkelte af beghederne måske forekomme en smule anekdotiske. Men takket være et spændende og omfangsrigt kildemateriale (forfatteren har gennemgået mindst et par tusinde sagsakter) lykkes det virkelig at løfte sløret for mange ukendte sider af almuetilværelsen. Det billede, Dombornowsky giver af datidens landbefolkning, er ikke just sympatisk: mangan godsejer har sukket dybt over enfoldige og afstumpede bønder. Og bønderne på deres side har måttet gribe til fidusmageri og underhånden-arrangementer, hvis de – som Dombornowsky siger s. 45 – skulle klare sig igennem en barsk tilværelse, hvor magten og goderne var højt ulige fordelte.

Bogen udmærker sig ved at være illustreret med en række udsøgte billeder, der ledsages af grundige forklaringer. Sidst, men ikke mindst, den er velskrevet. Dombornowsky har fundet en helt personlig stil, der navnlig slår igennem i referaterne af de mange sager, og som krydres af en begavet og tilpas behersket humor.

Asger Th. Simonsen

Christian Wichmann Matthiessen: Danske byers vækst. Det Kongelige Danske Geografiske Selskab i kommission hos C. A. Reitzels Forlag, 1985. 163 s., heraf 18 helsides farvekort. Atlasformat (25 × 34 cm). Kr. 245,-

Der er ikke en by i Danmark, der ikke er talt i denne bog. Men alligevel vil De have svært ved at genfinde Deres by, hvis den da ikke hører blandt de største eller er meget bemærkelsesværdig af andre årsager. En by er efter forfatterens definition et fysisk sammenhængende område, hvor afstanden mellem husene ikke overstiger 200 m, – og hvor der bor mindst 200 *indbyggere*. Byen bliver herefter en kvantitativ størrelse, der er fysisk afgrænset.

Bogen er en geografisk disputats fra 1986, og forfatteren er barn af den kvantitative geografiske forskning, der fik sit gennembrud i 1960'erne. Emnet danske byers vækst tages ret bogstaveligt, og bogens indhold er derfor denne byvækst set i rela-

tion til forskellige parametre, som kan tænkes at påvirke væksten, fx bystørrelse eller erhvervsstruktur. De enkelte byer indgår derfor i en række forskellige grupperinger, der efter en omfattende databehandling præsenteres i kurver, kort og diagrammer. Bogen består af ti kapitler, et engelsk summary, en litteraturliste og et tre-siders bilag. De store farvede Danmarkskort, der indgår i teksten som figurer, er anbragt bagest i bogen. Det er formodentlig disse kort, der har dikteret bogens format, der kan føles lidt ubekvemt ved gennemlæsningen. Men kortene er flotte.

Afhandlingens tidsperiode er 1801–1981, idet begyndelsestidspunktet er året for den første nogenlunde pålidelige folketælling. Tyngdepunktet ligger dog 1960–1981, og bydefinitionen 200 indbyggere har det ikke været muligt at anvende gennem hele den behandlede periode. For det første har Danmarks Statistik kun kortvarigt anvendt et så lavt tal for bystørrelse. For det andet registrerede 1800-tallets tællinger kun købstæder som selvstændige byenheder. For det tredje kunne det tage nogen tid, før en by blev opdaget statistisk, da det Statistiske Bureau efter århundredskiftet begyndte at interessere sig for fx de nye stationsbyer, eller som det hed bymæssige bebyggelser og forstæder. Den nedre grænse blev ikke administreret helt konsekvent af de forskellige tællingsmyndigheder, og har i øvrigt svinget mellem 50 og 250. Om disse og en lang række andre statistiske problemer handler kapitel 2.

Det indledende kapitel på 14 sider kaldes en teoretisk oversigt. Det er en kortfattet litteraturgennemgang af bylitteratur gennem tiden, eller litteratur, der på en eller anden måde berører byudvikling på en væsentlig måde, selv om byudvikling ikke har været ærindet. Det er karakteristisk for denne indledning og for hele bogen, at forfatteren er meget tilbageholdende med at give sine egne synspunkter på den udvikling, han beskriver. Han har udvalgt forskellige forfattere, der har hans tilid, og disses synspunkter refereres så loyalt og uden selvstændig vurdering. Kapitlet munder ud i forfatterens bud på de faktorer, der har konsekvens for byudviklingen: kapitalinvesteringer, teknologiske forandringer og servicesektorens aktivitet. Drivkraften bag væksten er en skiftende kombination af disse faktorer. Selve dette kapitel vil nok være svært at forstå for ikke-geografer. Der anvendes en del fagtermer, og de omtalte geografiske metoder er for sporadisk omtalt til at udenforstående vil kunne tilegne sig dem.

Kapitel 2 indeholder som nævnt datagrundlaget for disputatsen, og det skal tilføjes, at der er udgivet en selvstændig publikation: Matthiessen, C. W. (1985): *Danske byers folketal 1801–1981*. Danmarks Statistik, Statistiske Undersøgelser nr. 42, hvori folketal for Danmarks byer er anført og kommenteret. Denne publikation vil være en nyttig hjælp i arbejdet med byhistorie. Kapitlet afslutter med at introducere en ny form for grafisk afbild-

ning, nemlig *vækstprofilen*, som et supplement til almindeligt anvendte statistiske metoder. Vækstprofiler tillader sammenligning af fordelinger over tid, trods ændringer i den bestand, der betragtes. Af udseende aflæses det nærmest som et højdekort, hvor tætliggende kurver betyder store ændringer, og spredte kurver en stationær eller svag udvikling. Figuren giver et enkelt visuelt billede af det afbildede forhold, men til gengæld mistes den eksakte statistiske information. En vækstprofil vil derfor kun gennem en større indsats fra læserens side kunne give en konkret information om en bestemt by, hvis man er interesseret i dens udvikling på det pågældende tidspunkt. Profilerne har deres force ved at give en oversigt over store datamængders udvikling og vil formodentlig være et af de forskningsresultater, der vil øve indflydelse på fremtidens afbildningsmetoder. Forfatteren er meget kompetent og selvstændig i analysen af vækstprofilerne og de øvrige grafiske afbildninger, der præsenteres.

Det næste kapitel omhandler 1800-tallets byvækst, der illustreres i en række kurver, vækstprofiler og kort. Svend Aage Hansens økonomiske historie danner grundlaget for periodegennemgangen, suppleret af bl.a. Poul O. Pedersens bog fra 1983: *Vandringerne og den regionale udvikling i et langsigtet perspektiv*. Tidsrummet er delt i 4 perioder: 1801-1834, 1834-1860, 1860-1880 og 1880-1901, der hver får sin vækst afbildet på et Danmarkskort. Periodeinddelingen er i nogen grad styret af årene for folketællingerne.

Efter århundredskiftet forbedres det statistiske materiale. Perioden 1910-1960 behandles under et og kaldes decentraliseringen. Forfatteren afstår fra at redegøre nærmere for litteraturen om byudviklingen før 1960, fordi der ikke findes nogen større samlet redegørelse for den. Nogle studier anføres dog. Som i forrige kapitel er det Svend Aage Hansen og Poul O. Pedersen, der citeres for den økonomiske udvikling. Afbildningsformerne er som tidligere nævnt, men udviklingen gennemgås mere detaljeret.

De følgende fem kapitler koncentrerer sig om tiden mellem 1960 og 1981, med overskrifterne *Suburbaniseringen 1960-81*, *Regionalfordelt byudvikling*, *Arbejdskraft balance*, *Bysystemkarakteriserede vækstforhold* og *Erhvervsstrukturelle bytypers vækst*. I det sidste kapitel er de forskellige byer grupperet efter to forskellige principper, efter erhvervsstruktur og efter erhvervsstruktur potentiale. Beregningerne vil nok virke uoverskuelige for de fleste, men byerne ender i følgende syv grupperinger, der afslutningsvis er udtegnet på et kort: *Sociale institutionsbyer*, *offentlige servicebyer*, *maskinindustribyer*, *byer med traditionelle købstadsfunktioner*, *servicebyer med undervisning og privat virksomhed*, *servicebyer med næringsmiddelindustri og endelig industribyer med privat servicevirksomhed*. Rent intertekstuel virker beregningerne troværdige og overbevisende, men der er

nok andre end undertegnede, der vil have svært ved at hæfte de pågældende betegnelser på byer, man kender til. Den samme følelsesmæssige indvending gælder kategoriseringen efter erhvervsstruktur potentiale. Her benævnes bykategorierne *tekstilindustribyer*, *gennemsnitsbyer*, *fiskeribyer*, *storbyorientering*, *tung-industriorientering*, *oplandsbyer* og *letindustriorienterede byer*. Som beregningerne falder ud, er det kun Skagen, Thybørn og Hvide Sande, der kommer ud som fiskeribyer. Uden alle disse beregninger ville de fleste formodentlig i almindeligt sprogbrug karakterisere flere end de pågældende som fiskeribyer.

Når ens erfaringsverden i en del tilfælde støder an mod forfatterens forskningsresultater, skyldes det nok i mange tilfælde forfatterens bydefinition. Når grænsen går så lavt som 200 indbyggere, har Danmark i 1981 1423 byer. Heraf er de 503 mellem 200 og 400 indbyggere, og en del af dem vil have mistet eller har aldrig haft sådanne byfunktioner som fx forretninger. I hovedparten af beregningerne indgår alle disse små byer på lige fod med de større, og kommer i en del tilfælde til at påvirke resultaterne uforholdsmæssigt meget.

Det afsluttende kapitel kaldes *diskussion* og søger at sammenfatte nogle af de fremkomne resultater. *Byvæksten* karakteriseres som langsigtet og ensartet eller som aflødt af dynamiske strukturskift. De regionale forskelle, der har præget Danmarks byudvikling, er mindsket frem til 1960, og har derefter fundet et permanent niveau. Forfatteren synes ikke at have påvist sammenhæng mellem bystørrelse og byvækst i statistisk henseende. *Væksten* er snarere generel end selektiv, og bysystemet har altovervejende været stabilt. Det er således karakteristisk, at kun ganske få byer har skiftet rang i det undersøgte tidsrum. Efter København var de efterfølgende 5 byer i 1801 Odense, Helsingør, Ålborg, Århus og Randers. I 1860 udgik Helsingør til fordel for Horsens, der igen blev udskiftet med Esbjerg i 1935. Århus havde dog i 1880 overhalet Odense som den næststørste by. De eneste byer, der har avanceret mange pladser er Esbjerg, Herning og Silkeborg.

Blandt andre faktorer forfatteren har fokuseret på som vækstpåvirkende, er erhvervsstrukturen, men nogen klar årsagssammenhæng påvises ikke. I den nyere tid er den såkaldte *exurbanisering* eller *desurbanisering* undersøgt. Forfatteren når frem til, at væksten i småbyerne 1960-1981 især er et led i forstadsdannelsen og derfor ikke repræsenterer nogle nye elementer i bysystemet. Denne konklusion er draget i tvivl bl.a. af lektor Bue Nielsen, der mener, at forfatteren har misforstået gravitationsmodellens virkemåde.

Christian Wichmann Matthiessen har udført et meget stort indsamlings- og struktureringsarbejde vedrørende de danske byer og har udarbejdet mange spændende kort og afbildninger på grundlag af sit indsamlede materiale. Når jeg alligevel ikke tror, at denne bog vil vinde større udbredelse

ud over en snæver fagkreds, skyldes det flere forhold. Sprogligt er bogen ikke så læservenlig, og dertil kommer for det første, at bogen intet register har. Det er derfor ikke muligt hurtigt at orientere sig om forhold man har glemt eller ønsker genopfrisket. For det andet er ingen af litteraturhenvisningerne specifikke. Det vil derfor være et stort arbejde for en ikke-faggeograf at gå videre efter litteraturlisten. Endelig har litteraturlisten det handicap, at forfatterne kun medtages med forbogstav. Hedder Pedersen nu Peter eller Poul? P. er ikke nok til en hurtig litteratursøgning på biblioteket. Og man kan blive helt ked af, at Ruth Helkiær blot bliver til Jensen (1967). Byhistorisk interesserede vil kunne anvende bogen som inspirationskilde m.h.t. afbildninger i diagrammer og vil kunne drage nytte af nogle af graferne, der fremstiller generelle og letforståelige udviklinger. Desuden vil de farvelagte Danmarkskort kunne bruges som indgang til at se ens interesseområde i sammenhæng med andre. Publikationen Danmarks byers folketal 1901, der udkom i tilknytning til disputatsen, vil derimod blive et uundværligt redskab ved fremtidige byundersøgelser.

Helle Askgaard

Claus Bjørn: Andelssamarbejdet i Danmark. Andelsudvalget. 1986. 47 s., ill. Kr. 50,-

Ruster andelsbevægelsen. Dette dobbelttydige spørgsmål blev stillet i et studiekredsmateriale for et par år siden. I andelsselskabernes fællesforening, Andelsudvalget, har der de seneste år ikke været tvivl: for at markere sig stærkere i forhold til befolkningens og lovgivernes fornemmelse af en degenerering af den oprindelige andelstanke – hvad det så end var – har man foretaget en ideologisk oprustning. I foråret 86 blev der således afholdt et stort andelsstævne på Askov, og i den forbindelse blev også Claus Bjørns nye bog om andelssamarbejdet offentliggjort.

Der står i bogen ikke noget om, hvorfor Andelsudvalget har ønsket at udgive den og hvem man har tænkt sig som målgruppe. Den må derfor opfattes som en almen introduktion til, hvad andelsbevægelsen overhovedet er for noget i Danmark, og som sådan er det en fortræffelig bog. På ca. 40 velillustrerede sider lykkes det Claus Bjørn at give et godt overblik over andelsbevægelsens historiske udvikling, dens aktuelle situation og dens mangesidethed. I 18 kapitler, hver på et opslag og med 2 billeder på hver side, får læseren på en letlæt og interessant måde fortalt om brugsforeningernes, mejeriernes, slagteriernes, foderstofforeningernes og andre sektorer udvikling. Men ikke kun landbrugets andelsbevægelse beskrives. Arbejderkooperationen, andelsboligforeningerne, kreditformidling på andelsbasis m.m. bliver også udmærket skildret.

Man kan naturligvis altid diskutere enkeltheder i fremstillingen, bl.a. fordi Claus Bjørn giver en ret venlig beskrivelse af kooperationens udvikling, hvor en og anden måske kunne savne en kritisk diskussion af de sidste årtiers begivenheder. Men der er tale om en kortfattet introduktion, og det skal derfor ikke bebrejdes forfatteren.

Af faktuelle fejl skal det blot bemærkes, at den første andelsvirksomhed i verden ikke var brugsforeningen i Rochdale i England i 1844, ligesom Thisted Arbejderforening i 1866 heller ikke var den første i Danmark (s. 5). Men det var disse foreningers virke og vedtægter, der kom til at danne forbillede. Esbjerg havn blev heller ikke åbnet i 1868, men i 1874 (s. 10).

Bogen har bagi en udmærket statistisk oversigt samt en litteraturliste. Som altid har Andelsbogtrykkeriet i Odense sørget for pæn produktion. Bogen kan som den eneste moderne oversigt over andelsbevægelsens historie varmt anbefales.

Flemming Just

A. Hjorth Rasmussen: Vejen til Nordsøen... Det søgående snurrevodsfiskeris gennembrud i Nordsøen og Skagerrak 1884–1903. Nordsø-museet. 1984. 102 s., ill. Kr. 90,-

Året 1884 var et år med særlig godt rødspættefiskeri ud for Løkken. Når det er valgt som jubilæumsår, er det nok mest af hensyn til den frimærkeserie, som postvæsenet udsendte i 1984. Det var også i 1984, at Nordsø-museet blev oprettet, og selv om museets virke skal være samtidsdokumentation, blev den første udgivelse altså historisk anlagt. Jeg vil håbe, at denne fleksible opfattelse af samtidsdokumentationen vil blive fastholdt, så vi i fremtiden undgår at høre samtidsdokumentation diskuteret som en modsætning til kulturhistorisk dokumentation.

Hjorth Rasmussen er ubestrideligt den bedste kender vi har i landet af de sidste 100 års fiskeri. Hans omfattende indsamlinger fra arkiver og fra felten er legendariske, og vi har i en række af små bøger og pjecer set prøver af hans omfattende kundskaber.

Endnu savner jeg dog de dybdeborende analyser, som for alvor vil bringe moderne dansk fiskerihistorie et kvalitativt spring fremad. Den foreliggende bog er desværre heller ikke et sådant værk – men det giver på den anden side endnu mere smag på at se forfatteren udfolde sig i et større værk.

Vigtigst er den indgående beskrivelse af fiskeriets teknologiske revolution i 1880'erne, hvor dæksfartøjer, snurrevodet og dampspillet blev introduceret og slog igennem i løbet af forbløffende kort tid. I dette tiår blev det grundlag skabt, som prægede det veldanske søgående fiskeri helt frem til o. 1960, hvor trawl og stålskib for alvor blev

konkurrenter. Maskiner til fremdrift af kutteren blev installeret lige efter 1900, og dér sætter forfatteren stop for sin fremstilling. Han undlader dermed den sidste store revolution, hajkutteren, som fra o. 1905 overflødiggjorde snurrejollerne. Det er vel 'hajen', som frem for nogen står som den typiske danske trækutter, og derfor ville det vel have været naturligt at tage denne udvikling med. Men det væsentlige er selvfølgelig hvad der faktisk er med i bogen. Jeg glædede mig over, at den traditionelt entydige succeshistorie, som normalt er blevet skrevet om snurrevodsfiskeriet, her analyseres nærmere, så vi får indblik i vanskeligheder og fejl-greb. Kutternes tekniske og økonomiske vanskeligheder i midten af firserne berøres, så vi forstår, at der midlertidigt kom et tilbageslag til det kystnære jollefiskeri (at dette tilbageslag vælges som jubilæumsår er så nok besynderligt).

Bogen præges flere steder af hastværksarbejde. Især på s. 87–88 er der rod i dispositionen. Der forekommer også uheldige spring i tid som på s. 9 fra 1863 til 1886. Der er mange gode illustrationer, men nogle er unødigt gnidrede (s. 43, 59). Mere væsentligt er mangelen på systematiske kildehenvisninger, f. eks. for det vigtige regnskab for en kutter 1880–82 (s. 20–21).

Bogens styrke er som sagt den teknologiske udvikling. Når der på s. 89 lægges op til en diskussion af den mentalitetsændring, som fulgte fiskeriets udvikling, skuffes jeg over, at der alene følger en gennemgang af de to foreninger til fiskeriernes fremme, som efter få år blev sluttet sammen i 1887 til Dansk Fiskeriforening. Netop kutterrevolutionen med dens enorme ændringer i erhvervsforhold, bosættelses- og familiemønstre var fulgt af en dybtgående mentalitetsændring i fiskerbefolkningen – i løbet af blot et årti. En analyse af disse ændringer kan være en nøgle til at forstå de mekanismer, som har styret udviklingen af dansk fiskeri helt op til vore dage. Med Hjorth-Rasmussens bog har vi fået en god oversigt over et par formative årtier. Det er en god begyndelse.

Poul Holm

Kurt E. Larsen: *Indre Mission i ny tid*. Lohses Forlag. 1986. 296 s., Kr. 125,-

»Hvad der er godt, er ikke nyt – derfor er det, der er nyt, ikke godt.« Ordene blev udtalt af Indre Missions første missionær, den begavede jyske bonde Anders Stubkjær i et forsvar for bevægelsens oprindelige grundsyn, men bringes frem i en ny udgivelse om Indre Missions historie i nyere tid, hvor det løsrevne citat er langt stykke udtrykker forfatterens syn på de strømninger, der har præget religiøs åndsliv i Danmark siden krigen.

»Indre Mission i ny tid« skildrer hovedtrækkene i missionens historie siden 2. verdenskrig, men værket har dog den væsentlige indskrænkning, at det næsten udelukkende er hovedbestyrelsens anliggender, som behandles.

Bogen opdeles i to, 1945–1965 og 1965–1980, og begge afsnit indledes med en kortfattet taldokumentation for tilslutningen til Indre Missions aktiviteter, antallet af ansatte i organisationen, osv. Tyngden er imidlertid lagt på en redegørelse for idédebatten inden for Indre Mission og kirken i efterkrigstidens Danmark, hvorimod vækkelsesorganisationens økonomiske og strukturelle forhold kun tildeles en stedmoderlig omtale. Forfatteren når langt omkring. Fra diskussion om rygetilladelse i missionshuse og Billy Grahams møder, over biografforskraekkelser og dåbssyn, til heftig debat om kvindelige præster og demokratiske valg af hovedbestyrelsen. En række af disse spørgsmål er fortsat stridspunkter i Indre Mission, og derfor er det nyttigt med en bog, der historisk redegør for stridens forudsætninger.

At de menige missionsfolk kun får ringe spalteplass i værket, er beklageligt, også fordi »Indre Mission i ny tid« er første udgivelse i »Projekt Indre Missions historie«, et projekt, der med støtte fra Forskningsrådet netop sigter mod at indsamle og registrere kilderne til de menige missionsfolks historie for herigennem at bibringe forskningen og offentligheden et mere nuanceret billede af denne store folkelige bevægelse fra forrige århundrede.

1945–80 har været en tid med alvorlige kriser for Indre Mission. Skønt det gentagne gange i bogen understreges, at den store kirkelige organisation fortsat er en levende vækkelsesbevægelse, er det iøjnefaldende, ikke blot at tallene viser tilbagegang på næsten alle felter, men også at de spredte vækkelsesaktiviteter, som er dukket op i efterkrigstidens religiøse liv, stort set alle har haft deres ud-spring udenfor Indre Mission; jfr. iøvrigt det indledende citat. Såfremt disse nye religiøse strømninger begyndte at »fænge« iblandt menige missionsfolk, har Indre Missions ledelse fundet det fornødent straks at skride ind. Bogen illustrerer således en række af de problemer, som Indre Mission står med i dag, og indirekte viser den, hvorledes de gamle folkelige bevægelser med den fremskredne institutionalisering på mange måder ikke har formået at tilpasse sig en moderne samfundsudvikling. Disse forhold er interessante nok, men det svækker afgjort bogen som historisk værk, at forfatteren mangler en historisk-kritisk distance til de behandlede emner. Ofte virker det som om hovedbestyrelsens synspunkter og handlinger for enhver pris skal forsvares.

Henning Ringgaard Lauridsen

Kvindefællesskaber. Red. af Anna-Birte Ravn og Marianne Rostgård. Særtryk af Hæfter for Historie nr. 1. AUC. 1985, 259 s. Kr. 150,-

Et forfatterkollektiv bestående af ældre studerende, yngre færdiguddannede historikere, nuværende og tidligere undervisere, der har arbejdet

sammen i kvindehistoriegruppen ved AUC, har udgivet en antologi under titlen: Kvindefællesskaber.

Marianne Rostgård og Grethe Carlsund Petersen definerer i forordet kvindefællesskaber som »... de frivillige, bevidste, og de ufrivillige og ubevidste, de offensive og de udgrænsede, de organiserede og de spontane fællesskaber.« Kvindefællesskab er da også en synsvinkel, forfatterne af de empiriske undersøgelser anlægger på fælles kvindevilkår og reaktion på disse. Antologien afsluttes med Anna-Birte Ravns »Kvindefællesskaber under kapitalismen«, hvor hun præsenterer og forholder sig til de præmisser for fællesskab mellem kvinder, som Hanne Haavind udvikler i »Kvinner i fællesskab«, Red. af Harriet Holter, 1982.

Når en sådan – ganske vist ret løs begrebsramme – er fælles for empirien, er det uforståeligt, at Anna-Birte Ravns bidrag ikke er anbragt før de historiske undersøgelser. Det ville have gjort fællesskabsovervejelserne klarere i de enkelte bidrag. Faktisk er begrebet kvindefællesskab da også noget søgt i Dorthe Skadhauges artikel: »Kvindefællesskaber og troldkvinde« og i Birgitte Possings »Inde i varmen eller ude i kulden.« I fuld alvor at diskutere om trolddomsfællesskaber mellem hekse var realitet eller myte i det 17. årh., er helt grotesk, ligesom jeg finder, at Birgitte Possings overvejelser om kvindesolidaritet og udvikling heri fra 1770'erne til 1890'erne i forbindelse med domfældelse af 3 kloge koner er spekulative. Såvel hekse som kloge koner og befolkningens (ikke kun kvinders) holdning, fordømmelse og tillid til disse anderledes kvinder er spændende og relevante temaer, men som her hæmmes af at blive presset ind under kategorien: kvindefællesskaber.

Derimod fungerer Lisbeth Jensens »Kvindefællesskabet omkring fødslen«, Lene Jørgensens »Kvindemagt på Læsø-myte eller realitet?«, Marianne Rostgårds »Kønsarbejdsdeling og kvindefællesskaber på landet i 1800-tallet«, Dorthe Christensens »Kvinder i det grundtvigianske miljø i Vrå« og Gudrun Breidahls »Husmandskoner 1900–1930. Fællesskab og normer« – glimrende i kvindefællesskabssammenhængen. Dog kan Lisbeth Jensen ikke sige sig fra for romantisering af kvindekontrol med fødsler, inden lægevidenskaben tog over. Men trods det er det en væsentlig og læseværdig artikel.

Jeg finder, at Marianne Rostgård og Dorthe Christensen leverer de mest overbevisende bidrag. De er gennearbejdede, de har noget nyt at fortælle om arbejdsgilder og grundtvigianske kvinder, og kvindefællesskabstanken åbner her virkelig for stoffet og videregiver nogen meget oplagte eksempler på fællesskaber mellem kvinder.

Overhovedet vil jeg fremhæve, at empiriske undersøgelser af en så lodig karakter som i »Kvindefællesskaber« kunne have været gavnlige i »Kvindfolk. En danmarkshistorie fra 1600 til 1980.« Her er således intet om kvinder på landet i 1800-tallet, men derimod kun om borgerskabets kvinder, hvad

der er en helt ufattelig disposition. Men »Kvindefællesskaber« handler faktisk overvejende om kvinder på landet.

Antologien indledes med to artikler af Bente Rosenbeck og Grethe Carlsund Petersen, der falder uden for hovedtemaet: kvindefællesskaber. Bente Rosenbeck skriver i »På sporet af kvinders historie. Historisk kvindeforskning« om den danske historiske kvindeforskning og placerer den i den internationale forskning. Som altid er Bente Rosenbecks oversigtsartikler meget givende og viser hendes indsigt i den internationale kvindeforskning, specielt den amerikanske. Grethe Carlsund Petersens »Forsvaret for kernefamilien – kritiske noter om familieforskning« er en omfattende, historioGRAFISK oversigtsartikel om de familiehistoriske tilgange.

I forordet siges det, at disse to skal tjene som fælles baggrund for de øvrige artikler og sætte dem i perspektiv. Det gør den første i høj grad, fordi den tematiserer og forholder sig til den kvindehistoriske forskning som sådan. Den anden om familiehistorie er også yderst kompetent, og at den er medtaget kan vel også reddes hjem, da familiehistorie er central i kvindehistorie. Men kvindefællesskaber handler den kun meget indirekte om.

Hanne Caspersen

Hans Henrik Fafner: *Amagerbanen*. Tellus forlag 1985. 62 s., ill. Kr. 97,60.

Den 17. juli 1907 kl. 6.15 afgik det første ordinære tog fra Amagerbro Station. Forinden var der kørt en del præsentationsture og gratis prøveture, og mange havde benyttet sig af chancen. Banens endestation lå ved Dragør, et yndet udflugtsmål for den københavnske befolkning. Det var den friske strand og det rene vand, der trak.

Banen var imidlertid ikke blevet oprettet med henblik på at styrke øens turisme. Det var en utilsigtet følgevirkning, der blev påskønnet af banens bestyrelse. Til forskel fra mange andre privatbaner var Amagerbanen fra begyndelsen en økonomisk overskudsforretning. Man skulle ikke kæmpe for kunder eller gods, men kunne koncentrere kræfterne om at opbygge et hensigtsmæssigt materiel.

Men før det kom så vidt, var der gået 40 år, hvor forskellige initiativgrupper havde udkastet baneplaner, der ikke blev realiseret. De kredse, der stod bag oprettelsen, repræsenterede øens erhvervsliv, og det var derfor også virksomhedernes lokalisering, der bestemte banens linieføring, uden at bogen dog gør detaljeret rede for dette. På det flade Amager var der få topografiske hindringer til at øve indflydelse på, hvor skinnerne blev lagt.

Dette her og nu-behov set fra erhvervslivet var imidlertid med til at underminere banens økonomi i et længere perspektiv. Amagers bebyggelsesudvikling foregik ikke langs banestrækningen, der gik

relativ tæt på kysten, men langs Amager Landevej midt på øen.

Bogen indeholder en redegørelse for de forskellige planer, der ikke realiseredes, og desuden kapitler, der omtaler banens oprettelse og blomstringstid indtil ca. 1920, dens stagnationsperiode og nedgang i 20'erne og 30'erne, banens genoplivelse under krigen, og endelig tiden indtil den endelige nedlæggelse. Den sidste togpassager blev befordret i 1948, hvorefter persontrafikken blev varetaget af rutebiler. Godstransporterne foregik indtil 1974, hvor selskabet blev overtaget af DSB, og Københavns trafik blev samordnet i Hovedstadsområdet's Trafikselskab.

Af mere særprægede træk fra Amagerbanen skal fremdrages to. Stationerne var tegnet af arkitekt Wenck som grundmurede murstensbygninger. Men da stationen ved Amagerbro lå i Københavns kommune og derfor måtte respektere reglerne for Københavns kommunes demarkationslinie, blev denne station opført i bindingsværk. Her var grundmurede bygninger ikke tilladte.

Helt speciel er årsagen til, at jernbanen blev halveret 17 år før dens endelige nedlæggelse. Kastrup Lufthavn skulle udvide sin landingsbane i 1957, hvorfor Amagerbanen blev eksproprieret fra Kastrup til Dragør. Banen var herefter på knap 6 km. Ingen andre baner i Danmark er vist blevet reduceret så drastisk på en gang.

Bogens omfang på 62 sider sætter selvfølgelig sin grænse for, hvor meget man får at vide. Det anvendte materiale til fremstillingen er bestyrelsesprotokoller, årsberetninger, Amagers lokalhistorie samt nogle enkelte nyere historiske værker. Amagerbanens historie er ikke sammenlignet med andre jernbaners. Skildringen fremstår redelig og sober uden mange vurderinger og måske lidt farveløs, som et stykke strukturhistorie. Initiativtagerne forbliver navne, og passagersiden er helt udeladt. Om de mange passagerer med abonnementskort havde faste pladser og talte sammen på turen, – ja det får vi ikke at vide. Heller ikke hvor lang tid turen tog.

Om tiden løb fra Amagerbanen er det lidt svært at svare på. Banens placering væk fra befolkningskoncentrationen, fabrikkernes flytning til områder med bedre ekspansionsmuligheder og biltransportens fremgang, er nogle af de årsager, der nævnes som forklaringer på banens stadigt dårligere økonomi. Men om en anden lokalisering ville have reddet banen diskuteres ikke og er vel også vanskelig at tage stilling til.

Helle Askgaard

Michael Hertz: Holbæk i hundred år o. 1880–1980. Fra kornlandsby til storkommune. Holbæk Kommune. 1986. 365 s., ill. Kr. 235,-.

Holbæk blev i 1986 årets by, og samtidig fejrede man byens 700 års jubilæum med besøg af dron-

ning og kongeskib, honoratiores, og hvad der iøvrigt hører med til et traditionelt købstadsjubilæum.

Som så ofte før er det vanskeligt at finde ud af, hvorfor man netop i år mener, at byen blev grundlagt for 700 år siden. I 1936 fejrede byen sit 650 års jubilæum med en 9-dages fest, der omfattede udstillinger i Østre anlæg, koncerter, sportskampe – og – udgivelsen af et 2 bindsværk om Holbæk Købstads Historie, skrevet af overlærer Albert Thomsen. Thomsen var desuden leder af Holbæk Museum og redaktør af den lokalhistoriske årbog »Fra Holbæk Amt«.

Dette værk har man ikke villet erstatte af en ny købstadshistorie omfattende alle 700 år. Det havde bl.a. været interessant at få belyst byens grundlæggelse – og det middelalderlige bysamfund på baggrund af de senere års omfattende analyser af vore gamle danske købstæder – deres topografi – demografi, handel, gejstlige centre og meget andet – især baseret på arkæologiske undersøgelser, men også ved komparative bystudier i det hele taget. Ét synes dog at stå fast: byen Holbæk er ældre end 700 år – for den nævnes allerede som købstad i Kong Valdemars Jordebog fra omkring 1230 – 800-årsjubilæet kan således fejres med god samvittighed i 2030 ...

Bystyret har i stedet valgt at lade arkivar ved Rigsarkivet Michael Hertz skrive et værk, der koncentrerer sig om de sidste 100 år. Hertz har valgt følgende disposition: 1. del, hvori han nærmest i essayform behandler »bogens opbygning og sigte og om tilværelsens foranderlighed«! Allerede her anvender han gode marginnoter med reference til litteratur og andet kildemateriale. En samlet oversigt havde dog været nyttig – især for de mange, der kunne tænkes at gøre detailstudier i det kæmpe opbud af oplysninger, som Hertz præsenterer os for, – det er lige før man kvæles af facts og personer.

Men tilbage til opdelingen: Del 2 på ca. 100 sider beretter om perioden 1880 til 1930: fra kornhandelsperiodens afslutning til krisestårene mellem de to verdenskrige. Del 3 tager sig af årene 1930 til 1960 på 114 sider – heraf 25 til besættelsestiden. Endelig behandler sidste del på knap hundrede sider den sidste snes år.

Der ligger et omfattende arbejde bag Michael Hertz' værk om Holbæk i nyere tid. Kildematerialet er aviser, tabelværker, købstads- og foreningsarkivalier og meget, meget mere. Men serveringen er kedelig og gengivelsen af illustrationerne katastrofal, når man bemærker, hvilken teknik, der i dag kan anvendes ved gengivelse af kort, fotos – og farver. Det sidste mangler ganske.

Man får faktisk ligesom Hertz – lyst til at citere Otto Gelsted, der i 1936 skrev om Holbæk: »Det er lykkedes den lille Isefjordsby at slippe igennem de 650 år uden at gøre sig skyldig i en eneste opsigtsvækkende begivenhed. Der er ikke noget, der hedder kongemordet i Holbæk, slaget ved Holbæk eller blodbadet i Holbæk. Og genier har hårdnakket nægtet at lade sig føde i byen. Holbæk har tro-

fast holdt sig til programmet. Et jævnt og muntert, virksomt liv på jord«. Gelsteds sidste bemærkning kan ikke spores i denne bog. Holbæk er en havneby. Alene det faktum kunne berettigede til udsyn ad søvejen. Og i 1912 fik man en garnison – hæren flyttede til byen.

Teksten burde være garneret i langt højere grad med forbrugervenlige illustrationer – ikke de dårlige kortgengivelser, som f.eks. på side 103, 123, 155, 181, 307 m.fl. – De er faktisk uanvendelige. Bogens tekst er sat to-spaltet – det har alt for ofte indbudt til at bringe et foto i blot en spaltens bredde – og det er for småt.

Fra 1880'erne bliver alle større danske købstæder hjem søgt af fotografer, som indretter atelierer, og som frem til 1. verdenskrig producerer en sand skat af fotos af håndværk, personer, huse etc. Er det arkiv og museum, der her har svigtet forfatteren? Og da fotograferne bliver mere indadvendte producerer til gengæld aviser og amatør-fotos i hobe tal. Man burde faktisk udgive en billedbog som supplement til Hertz' jubilæumsbog.

Dermed ikke sagt, at der ikke er fotos i bogen, men de er ofte for små – og udvalget er kedeligt og lidet repræsentativt. Men Holbæk by og dens borgere har skam fået en imponerende materialesamling, som vil blive brugt af alle, der skal beskæftige sig med denne epoke af vort lands købstadshistorie. Og der skal ikke herske nogen tvivl om, at bogen er skrevet af en habil og samvittighedsfuld faghistoriker.

Henrik M. Jansen

Knud J. V. Jespersen: Fyens Stifts patriotiske Selskab 1810–1985. Fra almennyttigt selskab til landboforening. Odense. 1985. 110 s. Ej i boghandlen.

I forbindelse med napoleonskrigenes ulykkesår oprettedes rundt omkring en række selskaber med nationale, i dag vil vi sige almennyttige, formål. Et af disse var »Fyens Stifts patriotiske Selskab« 1810.

I forbindelse med 175-året herfor har selskabet henvendt sig til en faghistoriker, som ud fra sine forudsætninger skulle skrive selskabets historie frem til idag. K. J. V. Jespersen har løst den stillede opgave på en fornuftig måde og med et udmærket resultat. Bogen er let læst og virker overskuelig. Da den må formodes især at henvende sig til selskabets medlemmer og vennerne har forfatteren valgt at kombinere selskabets historie med den almindelige udvikling i landbruget, hvilket jo langt frem er næsten det samme som landet i almindelighed.

Selskabets historie er på ingen måde enestående. Efter en vellykket start kom det hurtigt ind i nogle kritiske faser, og først i 1840'erne lå arbejdet i mere stabile rammer. Ved eksemplets magt og præmieringsordninger søgte man at vise vejen

frem, i lighed med Det kgl. danske Landhusholdningsselskab. Gennem hele det 19. århundrede var Patriotisk Selskab enerådende på Fyn, men i sidste halvdel dukkede der også her en række »græsrodsorganisationer« op i form af landboforeninger og senere andelsforeninger. Mens selskabet – lige som Landhusholdningsselskabet – forholdt sig påfaldende tavs om andelsbevægelsen, blev det i 1880'erne nødvendigt at tage stilling til de nye gårdmandsstyrede landboforeninger. Skulle Patriotisk Selskab stille sig i spidsen for eller indgå et samarbejde på lige fod med landboforeningerne? Derom var meningene delte, men i modsætning til de samtidige forhandlinger på landsbasis mellem Landhusholdningsselskabet og de nye provinssielle landboforeningssammenslutninger om dannelsen af et egentligt »Landbrugsråd«, lykkedes det på Fyn at blive enige. Landboforeningerne optoges i selskabet, som udadtil beholdt sin førerposition.

I en tid hvor forfatningskampen optog sindene og hvor »bølgen fra Vesterhavet« skyllede hen over det ganske land var denne situation dog ikke holdbar i længden. Også selskabets indre situation var truet af konflikten mellem på én gang at ville være landsdelsorganisation og lokalorganisation for Odense og det nærmeste opland, og da forstanderen på Dalum Landbrugsskole, Jørgen Petersen, i 1898 tog initiativ til oprettelsen af »Odense Omegns Landboforening« faldt klokken i slag. 1902 fraskrev selskabet sig sin førerposition og har siden virket som almindelig landboforening, formelt på linie med de øvrige landboforening, men dog med særlig tilknytning til de fynske godsejere og proprietærer. Når selskabet i dag stadig eksisterer, siden 1960'erne endda i bedste velgående, er forklaringen den enkle, at ledelsen i tide forstod at omstille sig til det, som landbruget i stigende grad fik brug for: serviceorganer med ekspertise inden for regnskabs- og planteavl!

Ved en vurdering af bogen bør man nok holde sig for øje, at der er tale om et stykke bestillingsarbejde og tilmed et jubilæumsskrift. Både i tekst- og billedvalg fremtræder bogen som pæn og nobel. Selskabet får, hvad det fortjener, og lidt til. Selv når situationen syntes uafvendelig, lykkedes det ofte for Jespersen at finde formildende eller ligefrem positive momenter i sagen. Ved forhandlingerne i 1902 om overgangen til almindelig landboforening hedder det således, at selskabets ultimative holdning »utvivlsomt var dikteret af et ønske om helt klare linier«!

Ligeså omtalen af belønning for lang og tro tjeneste. Nok kan det virke lidt patriarkalsk og antikveret, indrømmer Jespersen, men det sker for på denne måde at markere at selskabet »tager prædikatet patriotisk i dets navn alvorligt og ved moralsk opmuntring ønsker at anerkende værdien af den daglige, stillfærdige indsats, som er kernen i al sand patriotisme«! Som anmelder kan man så spekulere på, om det er stille lune eller blodig ironi,

der får forfatteren til på den foregående side at aftrykke et diplom til en skovarbejder for 35 års »lang og tro tjeneste« med den tilføjelse, at skovarbejderen døde umiddelbart forinden overrækkelsen skulle have fundet sted?

Jespersen har givetvis ret i, at Patriotisk Selskab oprindeligt var et produkt af det højere borgerskabs nye patriotisme. Deraf navnet? Ja måske, men det er nu påfaldende, at de øvrige tilsvarende selskaber fra samme periode alle kaldte sig *landøkonomiske* selskaber, en betegnelse der blev fastholdt indtil den erstattedes af ordet *landboforening*. I dag har ordet »patriotisme« nok et lidt komisk skær over sig, men tilslutter man sig forfatterens definition heraf som »den stilsfærdige ansvarlighed, den urokkelige vilje til ved dagligt slid at løse påtrængende problemer i den rækkefølge, hvori de dukker op«, ja så gør det vel ikke så meget, at man kalder sig et Patriotisk Selskab selv om man kun er en almindelig landboforening!

Torben Hansgaard

Arbejderliv i Aalborg – en billedbog. Ved Ester Christiansen, Jytte Pedersen og Jens Topholm. Udgivet af Fællesorganisationen i Aalborg. 1986. 120 s., ill. Kr. 50,-. Forhandles gennem Arbejdernes Fællesorganisation, Kayserødsgade 37, 9000 Aalborg.

Tre medarbejdere ved det lokalhistoriske arkiv for Aalborg kommune har redigeret og skrevet en fortræffelig billedbog om arbejdernes tilværelse i Aalborg i de sidste hundrede år. Anledningen er Fællesorganisationens 100 års jubilæum.

Den tekniske kvalitet for billederne er meget høj, når datidens optagelsesteknik tages i betragtning. Det er en fryd at dykke ned i detaljer i de mange sort-hvide fotos.

Billedbogen er let at finde rundt i. Der er 5 kapitler. Først nogle fugleperspektiver over Nørre Sundby og Aalborg, der illustrerer byudviklingens hovedlinjer. Dernæst er der en billedkavalkade fra små og store arbejdspladser, hvor det oplagt har været redaktørernes målsætning at undgå alt for mange traditionelle arbejder-opstillinger foran farrikken eller ved arbejdsredskaberne. Et foto skiller sig ud. Det viser et udsnit af 48 lastbiler, tungt læsset med grus, på den nye Limfjordsbro forud for indvielsen i 1933. Der skulle ikke være tvivl om at broen kunne bære trafikken! (s. 47)

Tredje kapitel »efter fyraften« handler mest om arbejdernes boliger. Her et pragtfuldt foto af legende børn på gaden i modlys omkring 1950, (s. 72), og husvildeboliger i Ryesgade skoles gymnastiksal år 1942 (s. 74). Bogen afsluttes med kapitler om det faglige og politiske liv, samt fritids- og kulturlivet. Af landspolitisk interesse er et billede fra den gamle Aalborgthal af Socialdemokrati-

ets kongres i 1935 (s. 86), og et motiv fra valgkampen forud for valget 1. oktober 1947. En hestevogn med en udstoppet dromedar illustrerer valutapuklen på 700 mill. kr. Et skilt ved puklen fortæller om størrelsen af puklen, og på vognens side kan læses: »Giv Venstre paa puklen – Stem socialdemokratisk«. Bag hestevognen går socialdemokrater med bannere: »For Plan og Orden – Stem socialdemokratisk«. (s. 94)

Anmelderen har kun et par mindre anker at fremføre: Forfatterne kunne godt have tilføjet nogle oplysninger om de forskellige fotografer. Endvidere kunne forfatterne have berettet om deres udvælgelseskriterier og især om mulighederne for at finde velegnede motiver til at belyse de forskellige aspekter af arbejdslivet gennem 100 år.

Aalborg har fået sin »arbejderen i fotografiet«!
Helge Stavnsbjerg

Erik Bartram Jensen: Snedker- og Tømmerforbundet Viborg afdeling 1885–1985. Viborg. 195. 64 s. Kr. 40,-. Købes på afdelingens kontor, Gøttersgade 1, 8800 Viborg.

Dette er et jubilæumsskrift af forholdsvis traditionelt tilsnit. Denne karakteristik gælder for tekst som illustrationer. 64 sider er heller ikke megen plads, når snedkersvende, tømrerne, glarmestersvendene, sadel- og møbelpolstrenes faglige foreninger skal tilgodeses i Viborg området, herunder Bjerringbro og Kjellerup.

De mange årstal og navne m.m. forsøger forfatteren at bryde på to måder:

For det første inddragelse han landshistoriske træk, som tømmerstrejken i 1794, de første fagforeninger i Danmark, storlock-ouden i 1899 m.flere. Herved opnår forfatteren blandt andet en interessant perspektivering på akkordarbejdet. I snedkerforbundets månedsblad i maj 1889 skriver A. P. Berg om det »tilsyneladende« fordeltagte akkordarbejde. Berg argumenterer for en mere langsigtet vurdering af sagen: »Akkordsystemet bevirker, at Arbejderen bliver tidlig affældig og udygtig til fortsættelse af anstrængende Arbejde; for tidligt ældet kan han ikke finde Erhverv; han erstattes af yngre kræfter, hvoraf der presses en større Merværdi«. (s. 13) Heroverfor står en ganske anden vurdering i Viborg Stifts Folkeblad, den 10. februar 1979. Her udtaler formanden for snedker-tømrerne i Viborg, Hans Svendsen, at: »Akkordsystemet er til fordel for begge parter ... Når svendene bliver mere aktive i tilrettelægningen af arbejdet, bliver der også produceret mere arbejde på den samme tid ... Rent lønmæssigt er der store fordele forbundet med at bruge akkord. ...« (s. 58)

Der slipper i farten nogle letkøbte betragtninger med under inddragelsen af det landspolitiske. Om overenskomsterne fra 1921–1929 lyder dommen

over DSF (De Samvirkende Fagforbund). DSF og »hovedparten i fagbevægelsen var åbenbart blevet svag«. (s. 36) Interessant nok følger snedkerne i Viborg i 1921 »de svage« fagforeningsledere. 18 stemmer ja og kun 1 nej. Mon ikke nej-sigeren er kommunisten Marius Thøgersen, bror til den kendte syndikalistleder Thøger Thøgersen? (s. 37)

For det andet indfører forfatteren undervejs en række udsnit af erindringer, sene skriftlige – og interviews på bånd optaget af Carl Heinrich Petersen og arkivarer ved lokalhistorisk arkiv i Viborg. Herved suppleres de organisatoriske skitser med beretninger om dagliglivet og mere festlige stunder, som f.eks. optagelsesceremonien ved optagelsen i tømrernes fagforening o. 1900. (s. 19)

Der er ikke nogen litteraturliste og kildereference, derfor er skriftet først og fremmest beregnet for arbejderbevægelsen i Viborg området.

Helge Stavnshjerg

Danmarks Kirker. Århus Amt. 5. bd., hft. 27–28, Kbh. 1985. Ved Kjeld de Fine Licht, Vibeke Michelsen og Niels Jørgen Poulsen. Nationalmuseet. Side 2409–2592. Kr. 110,-.

Kirkeværkets hft. 27–28 fra Århus Amt lever til fulde op til den hidtidige standard. Kirkerne i Saksild, Randlev, Bjergager og Odder sogne beskrives efter den kendte disposition, der hidtil har været anvendt i værket. Det er også her lykkedes redaktionen at skrive, så teksterne sprogligt tilgodeser både læg og lærd. Værkets billedredaktion hører nok til den bedste i landet for tiden. Noteapparatet er forbilledligt; det følger det udmærkede men desværre noget forglemte system, som blev fastlagt i Fortid og Nutid XXI, 1960, s. 47–65.

De behandlede kirkers ejendomsforhold før reformationen kan ikke fastlægges, men indtil o. 1660 var de i kronens eje. Det har medført, at en række kirkeregnskaber fra begyndelsen af det 17. årh. er bevaret til betydelig gavn for undersøgelserne. Kirkerne ligger i Horsens' opland, og det ses, at inventargenstande ofte er blevet leveret fra borgere i denne købstad. Det gælder således Peder Jensen Koldings altertavler i Saksild og Odder. Nogle klokker er leveret fra det flittige støberi hos P. P. Meilstrup i Randers. Det ville utvivlsomt være af værdi fremover at få meddelt de bevarede klokkers stemning. Det er en oplysning, som bedre fastlægger klokkenes betydning som instrument.

Kirkeværkets redaktion har trods den faste disposition i stigende grad interesseret sig for de få, men i antikvarisk forstand særligt betydningsfulde genstande i de undersøgte kirker. I dette hefte drejer det sig især om det gyldne alter fra Odder og gravmonumentet for admiral Jens Rodsteen o. 1706 samme sted. Man glæder sig over de omhyggelige beskrivelser af materialet, men interes-

sen for disse highlights har nok en tendens til at ville sprænge den inventariserende form. Genren tillader alligevel ikke den egentlige fremlæggelse af materialet. Det kommer tydeligt frem i den uafsluttede diskussion om Th. Quellinus sandsynlige faderskab til Rodsteen-gravmælet. Det var jo ikke et af de arbejder, som blev lyst i kuld og køn af Thorlacius-Ussing, da han publicerede billedhuggerens arbejder i 1926.

Peter Bondesen

Langs Gudenåen for 100 år siden. Skildringer i tekst, træsnit og fotografier fra Illustreret Tidende og Ude og Hjemme 1861–1897. Redigeret af Per Hofman Hansen. Silkeborg Biblioteks Forlag og Midtjysk Forlag. 1986. 91. s., ill. Kr. 158,-.

De topografiske billeder og tekster i Illustreret Tidende har i de senere år været genstand for stigende interesse. Der er således udkommet tre bøger med stof fra øerne og hovedstaden. Nu følger så et bind om Gudenåen og dens omgivelser, altså området fra Silkeborg til Randers.

Gudenåbindet er specielt på den måde, at der foruden materiale fra Illustreret Tidende er inddraget stof fra et andet samtidigt magasin »Ude og Hjemme«. Mens de tidligere bind alene har gengivet de xylograferede illustrationer er man her gået så langt som til at bringe en række fotografier fra egnen. Det var fotos, som blev bragt i Illustreret Tidende, da man af tekniske og økonomiske grunde havde forladt de fine, håndskårede xylografer.

Udgaven er bygget kronologisk op sådan at tekster og billeder bringes i den rækkefølge, hvori de i sin tid udkom. Et stedregister holder sammen på indholdet og erstatter (?) en indholdsfortegnelse. De enkelte opslag er tilrettelagt smukt med tekst og billede overfor hinanden. Teksterne gengives let moderniseret, og billedgengivelserne er fint tilpasset bogens tværformat. Afdelingsbibliotekar Per Hofman Hansen har redigeret, og hans boghistoriske interesse er kommet til udfoldelse i udgaven. Bogen er godt trykt og indbundet. Man mærker den fuldbefarne forlagsredaktør, lokalhistorikeren Jan Horskær bag værket.

Bogen gengiver alene et udvalg af Illustreret Tidendes stof om området, og man havde gerne kunnet se noget om udvælgelseskriterierne. Det er ihvertfald tydeligt, at hjembyen Silkeborg er blevet forfordelt henser man til stofmængden. Der kunne nok have været arbejdet mere med spørgsmålet om de kunstnere, der skabte de anvendte billeder. Det er jo f.eks. kendt, at det var maleren Otto Bache, der udførte Randersprospektet s. 17. Et personregister ved siden af det nyttige stedregister havde gjort bogen endnu mere anvendelig.

Det er rosværdigt, at Silkeborg Bibliotek har overkommet arbejdet med forlagsvirksomhed nu

snart i 50 år. I en by uden bogudgivende historisk selskab er den aktivitet ganske naturlig. Endelig må man håbe, at Midtjysk Forlag får mulighed for at fortsætte sine lokalhistoriske gengivelser under en eller anden form. Gudenåbogen har igen vist, at der er basis for det.

Peter Bondesen

Barn og Ung i Sydslesvig 1900–1982. Bidrag fra 16 sydslesvigere. Sydslesvigske år og dage. Redigeret af Jørgen Hamre og Johann Runge. Udgivet af Studiefdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig og Rosenkilde og Bagger. 1986. Bind I og II, 510 s., ill. Kr. 160,-.

Igennem en længere årrække har Centralbiblioteket for Sydslesvig indsamlet erindringer om at være barn og ung i Sydslesvig i det 19. og 20. århundrede. En del af det indsamlede materiale er tidligere blevet udgivet i bogform, nemlig: *Barn i Flensborg 1890–1920* (1. udgave 1972) 2. udgave 1973 (udsolgt) og *Barn og ung i Flensborg 1920–45* (1977). Nu er der kommet to nye bind i denne erindringsrække, nemlig *Barn og Ung i Sydslesvig 1900–1982*, bind. 1 og 2.

I disse to bind er samlet 16 erindringer, skrevet af 9 mænd og 7 kvinder – næsten alle nulevende – opvokset blandt det danske mindretal i Sydslesvig. Socialt fordeler forfatterne sig nogenlunde ligeligt mellem børn af bønder, folkeskolelærere og relativt fattige byhåndværkere og handlende.

Erindringerne dækker ikke, som man skulle tro af værkets titel årene 1900–1982, men handler hovedsageligt om 20'erne, 30'erne og 40'erne.

Det danske mindretals politiske kamp i mellemkrigstiden og under og lige efter 2. Verdenskrig vejer tungt i erindringerne. Børnene og de unge stiftede bekendtskab med dette arbejde gennem det utal af forskellige institutioner, som gradvist blev bygget op af det danske mindretal: børnehaver, vandrelærere, skoler, studiekredse, bibliotek, spejderbevægelse, musikkorps, sports- og ungdomsforeninger og ferieophold i Danmark.

Institutionsnetværkets formål var naturligvis at udbrede og fastholde kendskabet til dansk sprog og kultur og hermed styrke sammenholdet blandt mindretallets medlemmer. Men med de tilspidsede politiske forhold op til 2. Verdenskrig blev omkostningerne ved at tilhøre det danske mindretal stadig større. I erindringerne fortælles om slagsmål og drillerier i skolen mellem tysk- og dansksindede elever, om splittelsen mellem dansksindet familie og tysksindet (og måske også nazistisk) skole og venner, om politiske fyringer af fædre, fordi de »stemte dansk« og om krav til forældre om at sætte deres børn i tysk skole for at de kunne beholde deres arbejde.

Alt sammen i en tid, hvor »det nationale sindelagsprincip« var anerkendt af det preussiske kulturministerium. (1918)

Erindringerne indeholder også mange oplysninger om hvordan det var at være barn og ung i skygge af krigen. Om først at skulle sige farvel til sin far og dernæst sine brødre og onkler, der alle skulle i tysk militærtjeneste. Hvordan det var at få dem invalideret hjem – hvis de overhovedet kom hjem – og om hvordan familien – især moderen og bedstemødrene – måtte bruge al deres fantasi og påhidsomhed på at skaffe mad og tøj. Det var hårdt – ingen tvivl om det.

Af erindringerne kan man læse, hvordan børns »frirum« på gaden ude af syne for de voksne blev stadig mindre. Kun med angst og bæven lod forældre deres børn lege på gaden efterhånden som trafikken blev tættere. Ude i kolonihaven åndede de lettede op: her kunne børnene lege i sikkerhed. Børnene selv oplevede tilsyneladende ikke gaden som så farlig: gadeliv, drengebånd og slagsmål omtales hyppigt i erindringerne.

Spørgsmålet er om der også var andre faktorer end trafikken, der var medvirkende til indskrænkning af børnenes »frirum«? Umiddelbart virker det som om, at børn tilhørende det danske mindretal i Sydslesvig i højere grad og tidligere end andre samtidige børn fik deres barndom og ungdom »institutionaliseret« p.g.a. de mange traditioner og institutioner der var forbundet med at tilhøre det danske mindretal.

En anden forklaring på at børnenes »frirum« mindskes kunne også være en ændret holdning til om det var sundt for børn at lege på gaden. Det 20. århundredes børnesyn er jo generelt karakteriseret ved at børn gradvist lukkes ude fra det pulveriserende liv. Leg skal foregå i overskuelige afgrænsede områder: en gård, en legeplads eller en villa-have.

Som sagt så er det politiske arbejde blandt de danske i Sydslesvig, der har sat rammerne for hovedparten af erindringerne. Problemer, som idag er specifikke for børne- og ungdomskategorierne: søskendejalousi, pubertetsproblemer, forelskelse, uønsket graviditet, kønsroller, generationskløft m.m. omtales sjældent i erindringerne.

Hvordan kan det nu være? Værkets redaktører påpeger i forordet, at forfatterne har været unge på et tidspunkt af historien, hvor det ydre pres (krig, nationale modsætninger m.m.) var så stort, at der ikke var tid til at filosofere nærmere over sin »skæbne«. Det er sikkert rigtigt men det rækker vel ikke ved, at de ovenfor omtalte mere hverdagsagtige konflikter og problemer også har fundet sted. Forklaringen på deres fravær i erindringerne ligger nok snarere i, at erindringer som bekendt både er kilder til historien og et produkt af samme. Og da alle forfattere på den ene eller anden måde har været/er aktive i og omkring Sydslesvigsk forening, tyder meget på, at hensigten med erindringerne har været at give den nye generation af dan-

skere i Sydslesvig en forståelse af de nationale problemer og krigenes rædsler. Noget som de jo ikke selv har haft mulighed for at stifte bekendskab med – for alvor. Og i den sammenhæng er de mere »hverdagsagtige« problemer ikke fundet så væsentlige. En anden forklaring kunne også være, at alle forfattere er kendte personligheder i det danske mindretal i Sydslesvig – og så er det jo begrænset, hvad man kan have lyst til at fortælle. Således udgør denne samling af erindringer primært en kilde til det danske mindretal politiske og organisatoriske arbejde i mellemkrigstiden og den umiddelbare efterkrigstid.

For os, med interesse for børn og unges levevilkår og hverdagsliv, samler interessen sig om skildringerne af livet i institutionerne – først og fremmest skolen og ungdomsforeningerne – og de mere spredte indtryk vi får af dagligliv i skygge af krigen.

Ning de Coninck-Smith